

П.М.Сас*

РУКОПИСНЕ «ЄВАНГЕЛІЄ П.САГАЙДАЧНОГО»

У статті розглянуто факт пожертвування рукописного євангелія початку XVI ст. чигиринській церкві Пречистої Богородиці, що його в історіографії пов'язували з П.Сагайдачним. На основі вивчення оригіналу даного євангелія встановлено особу дарувальника, а також орієнтовно з'ясовано час дару. Зосереджено увагу на специфіці утворення та функціонування історичних форм прізвищ у козацькому середовищі. Дано оцінку художньому оздобленню палітурок євангелія.

До нашого часу дійшло вельми обмежене коло джерел, що проливають світло на біографію запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Фахівці, які вивчають життєвий шлях цього політичного та військового діяча першої чверті XVII ст., здебільшого оперують даними, почерпнутими з праць перших його біографів та авторів хронік, насамперед К.Саковича, Я.Собеського, Ш.Старовольського, Й.Єрлича¹. Попри те, що їхні твори формують винятково важливий банк біографічної інформації про запорозького гетьмана, вони далеко не завжди містять потрібну дослідникам конкретику й до того ж помітно позначені авторським суб'єктивізмом.

Тим часом, інше, суто фактологічне, спрямування властиве для записів церковно-релігійного змісту, котрі пов'язані з особою П.Сагайдачного й мають першорядне значення для з'ясування його генеалогії. На жаль, у розпорядженні сагайдаччознавців таких джерел обмаль. Ідеться насамперед про поминальний запис роду П.Конашевича-Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря², а також вкладний запис «Коношевича, козака Війська Запорозького» в рукописному євангелії, що його, як вважають, він подарував чигиринській церкві Пречистої Богородиці. Розгляду названого джерела й присвячено дану статтю.

Історіографічні версії щодо вкладного запису козака Коношевича в євангелії

Наприкінці 1880-х рр. В.Георгієвському пощастило виявити в церковно-історичному давньосховищі Олександро-Невського братства у Владимирі-на-Клязьмі українське рукописне євангеліє, датоване ним кінцем XV – початком XVI ст. Із зробленого В.Георгієвським опису цієї рукописної пам'ятки випливало, що вкладний запис у ній належав запорозькому гетьманові П.Сагайдачному. 1890 р. така науково сенсаційна інформація з'явилася на шпальтах альманаху «Киевлянин». Досить оперативно на неї відреагував О.Лазаревський, який 1891 р. у «Киевской старине» опублікував замітку «Рукописне євангеліє начебто гетьмана Сагайдачного». Зважаючи на те, що для багатьох поколінь істориків ця замітка стала головним джерелом інформації про євангеліє з вкладним записом «козака Коношевича», детальніше зупинимося на її змісті.

Отже, у своїй публікації О.Лазаревський насамперед детально ознайомив читачів з авторською позицією В.Георгієвського. Згідно з інформацією останнього, у давньосховищі Олександро-Невського братства «серед інших рукописів, є рукописне четвероєвангеліє з вкладним підписом на аркушах гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Євангеліє це написане на папері гарним уставом на 402 арк., у палітурці, обгорнутій темно-зеленим оксамитом. На верхній кришці

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

палітурки, по кутах, чотири євангелісти, посередині Розп'яття – срібні позолочені, південно-руської роботи початку XVII ст., застібки загублені, однак чотири «жуки» на іншій стороні з червоної міді вціліли. Письмо рукопису ретельне та красиве; прикрас у вигляді заставок, малюнків і т.п. в євангелії немає, окрім чотирьох крупних ініціальних літер, намальованих кіновар'ю. Хоча вихідний аркуш і втрачений, однак судячи з почерку та інших ознак, євангеліє це можна віднести до кінця XV і аж ніяк не пізніше початку XVI століття. Фабричне клеймо на папері – вепр».

Чи не найбільший інтерес для дослідників у публікації В.Георгієвського становлять тексти вкладних записів у євангелії, відтворені ним, утім, не з бездоганною точністю. Отже, ці тексти, з доданими до них коментарями, постали в такому вигляді: «Перший за часом написання напівуставний запис на 13–22 аркушах: «лѣта зод (7074 / 1566) марта кѣ (25) дн далъ къ прѣстой бдѣце печерскои в дом великих чудотворцев антона и феодоса печерських свен'с'кого монастыря Михайло Федорович' Сычев' євангел тетро (тобто четвероєвангеліє) в дестъ волочено бахатомъ чернымъ и на немъ серебряны позолочены и євангелисты серебряны позолочены защепки и гвозди серебряны, а нам за то его поминати и родители его».

На арк. 1–41 недбалим скорописом XVI століття написаний другий вкладний запис: «лѣта зѣ (7090 / 1582) году Истома Уколовъ бых у льтовском городе у Пропоиску и купилъ се євангелья у льтовских людей у черкас', а взяли се євангелья льтовские люди у прѣстые бдѣцы Свенского монастыря... Истома Уколовъ о девеностомъ году прѣставилъся и дала се євангелья по Истомѣ по Уколовѣ в домъ Прстыя Бдѣцы въ монастыр, что въ Стародубѣ на посаде жена его

Анна и се євангелья отъ Прстыя Бдѣцы изъ монастыря никому не износить, а хто изнесетъ се євангелья и тотъ судитца перед Спасом, а имя Истоте Фроль да дѣти его Иоаннъ да Михайла и все на нихъ написал»...

Очевидно, що заповіт М.Ф.Сичова, за яким це євангеліє повинно було надійти із Свенського монастиря (нині Орловської губ.) в Києво-Печерський монастир, не був виконаний; утім, можливо, воно потрапило в Пропойськ до рук черкас, тобто козаків, уже з Печерського монастиря. Однак недовго воно залишалося й у Стародубі. На арк. 119–121 читаємо наступний напис, написаний красивим почерком: «Сие євангеліє оправил сръбромъ булатном (?) коношевичъ козакъ войска запорозкаго за отпуценіє грѣхов своих и за отца своего коноша (Конош – історичне ім'я Конона) і за матеръ свою полагаю до храму прстой Бдѣцы Чигиринской»...

Із Чигирини євангеліє було передане у XVIII ст., як зазначається в пізнішому написі, «капитаномъ отъ кавалеріи петербургскаго полку Ивановъ сномъ Борѣтинскимъ въ (невідомо, яку – П.С.) церкву прстой Бдѣцы», а потім, переходячи з рук у руки, потрапило в церкву с. Карачарова Муромського у. Владим. губ. й звідти вже в церковно-історичне давньосховище Олександро-Невського братства».

В.Георгієвський виходив із засновку, що раз П.Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, прославився як захисник православ'я та жертводавець церквам, монастирям і братствам, то саме він незадовго до своєї смерті подарував євангеліє в зазначену чигиринську церкву, причому, «судячи з красивого почерку цього запису, можна гадати, що його зробив сам гетьман, який здобув добру освіту». Тим часом, О.Лазаревський уважав непринятною версію про П.Сагайдачного – дарувальника євангелія: «у «Конашевичу, козаку війська запорізького» вбачати гетьмана Сагайдачного немає ані найменшої підстави, оскільки козаків Конашевичів (Конаш – Конон) було, звісно, чимало; якщо б згаданий тут

Конашевич був гетьман, то, звісно, він не оминув би вказати на своє суспільне становище і в напису»³.

Як можна переконатися, наведені О.Лазаревським аргументи не підкріплені конкретними фактами й, по суті, є загальними припущеннями. Щодо цього, вони нічим не відрізняються від системи аргументації В.Георгієвського, який обстоював авторство вкладного запису П.Сагайдачного. Довгий час вітчизняні історики, які писали про П.Сагайдачного, жодним чином не висловлювали свого ставлення до порушеної В.Георгієвським та О.Лазаревським теми. Тільки 1930 р. Б.Барвінський, котрий цілеспрямовано шукав родові корені П.Сагайдачного серед шляхти Перемишльської землі, визнав цілком слушною версію О.Лазаревського, згідно з якою П.Конашевич-Сагайдачний не міг бути автором вкладного запису в євангелії, оскільки в його часи, по-перше, і без нього вистачало козаків, яких іменували «Конашевичами», по-друге, за подібної ситуації сам він «не залишив би підчеркнути своє гетьманське достоїнство»⁴.

Важко пояснити, через яку причину після виходу у світ публікації Б.Барвінського українські історики не виявили більше жодного зацікавлення т. з. «євангелієм П.Сагайдачного». Тим часом, починаючи з кінця 1920-х рр., у польській історіографії спостерігається досить стійкий інтерес до цього євангелія як джерела, що проливає світло на походження П.Сагайдачного. Так, А.Лукашевський розглядав наявний у ньому вкладний запис козака Коношевича як неспростовний доказ того, що батька П.Сагайдачного звали Кононом, а матір – Пелагією. Водночас історик уважав за можливе провести паралель між нешляхетським соціальним статусом міщанина з Городка Григорія Конашевича та соціальним статусом представників роду П.Сагайдачного („Насправді не можна помітити, чи простежується якесь споріднення між Григорієм Конашевичем та нашим гетьманом (П.Сагайдачним – П.С.), однак із документа випливає, що родина Конашевичів не була шляхетською»⁵).

Порівняно з А.Лукашевським, більш виважену, хоча також небезспірну позицію щодо євангелія П.Сагайдачного зайняв К.Тишковський, звернувши увагу на слабкість аргументів О.Лазаревського та Б.Барвінського, котрі відмовлялися ідентифікувати козака Конашевича з П.Сагайдачним через відсутність у вкладному записі в євангелії згадки про гетьманський статус дарувальника. За припущенням К.Тишковського, П.Сагайдачний міг зробити свій дар чигиринській церкві ще до того, як став гетьманом – вірогідно, після його повернення з якогось походу в Московську державу. Дослідник гадав, що така версія дає можливість визначитися з іменами батьків П.Сагайдачного⁶ (ідеться про Конона та Пелагію).

Із часом думка про пожертву П.Сагайдачним євангелія чигиринській церкві стала в польській історіографії чи не аксіомою. Причому вкладний запис запорозького козака Коноша в цьому євангелії служив для деяких істориків вагомим підтвердженням того, що П.Сагайдачний не був шляхтичем. Чималий внесок у популяризацію подібних ідей зробив В.Маєвський, опублікувавши в «Польському біографічному словнику» статтю про П.Сагайдачного. Схоже, що для автора цієї статті питання про євангеліє П.Сагайдачного не було надто великою загадкою. Принаймні, він не тільки вважав найвірогіднішим те, що П.Сагайдачний був сином Коноша (Конона) та Пелагії, а й чомусь зараховував батьків запорозького гетьмана до самбірських міщан⁷. Прикметно, що останнім часом польські історики з осторогою ставляться до достатньо категоричних висновків В.Маєвського щодо належності батьків П.Сагайдачного до міщанського стану⁸.

Хто такий насправді козак Коношевич?

Чи дійсно П.Сагайдачний власноруч зробив вкладний запис у євангелії, що було подароване чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на

це питання, потрібно насамперед розглянути певні припущення, які, зокрема, напрошуються із зіставлення деяких текстуальних компонентів вкладного запису запорозького козака Коношевича (що його опублікував В.Георгієвський) із поминальним записом роду П.Конашевича в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.: «Року 1622, април* 10 дня. Блaчтивый мoуж, пнѣ Пeтрь Конашевич Сагайдачний, гетманъ войска Его Кр мл Запорозского, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простеръ нозѣ свои... Помяни Гди дѣша рабѣ своих: Петра, Конона, Елисея [Казновског]** Якова [Бородавка Неродич]*** гетмана.

Помяни Гди оусопшія рабы твоея Інокінѣ Макрины, Феодосіи, Стефана, Михайла, Гаврила, Пелагіи.

Наоума, Іоанна, Евдокію, Марію, Анастасію, іерея Феодора, Параскевію, іерея Михайла»⁹.

Даний поминальний запис з'явився в монастирському синодику по смерті П.Сагайдачного, що настала 20 квітня 1622 р. за н. ст. Як видно, одразу після імені Петра (П.Конашевича-Сагайдачного) названо Конона. Зазначена обставина виразно вказує на те, що Конон був батьком запорозького гетьмана. Щодо інших іменувань, котрі фігурують у поминальному списку, то про принцип, за яким вони до нього включені, можна тільки здогадуватися. Жіночі імена, серед яких вочевидь мусило бути й ім'я його матері, розпочинаються тільки з п'ятої позиції переліку. Тим часом на четвертій позиції в ньому подано явно не родича П.Сагайдачного, котрий помер напевне пізніше матері П.Сагайдачного. Ідеться про Якова, навпроти імені якого тим самим почерком, що й увесь поминальний запис, зазначено: «Бородавка Неродич», тобто Яків Нерода (Неродич) Бородавка – запорозький гетьман у 1620–1621 рр. Під час Хотинської війни 1621 р. він був усунутий від влади й за наказом новообраного гетьмана П.Сагайдачного страчений.

Отже, складається враження, що в поминальному записі П.Сагайдачного та його роду не завжди витримувався принцип розміщення імен тих, кого поминали, за ступенем спорідненості та часом їхньої кончини. Водночас не можна не помітити прагнення складача поминального списку до певного ранжирування в ньому імен, принаймні перших: навпроти імені Єлисей написано «Казновський», а Якова, як зазначалося – «Бородавка Неродич» (вирізнено також духовних осіб, що є правилом для синодика).

Не виключено, що за прижиттєвим розпорядженням гетьмана до осіб, яких потрібно було поминати, насамперед належало включити його рідних по батькові. Їх перелік розпочинається заголовком «Помяни Гди дѣша рабѣ своих» і включає Петра – власне самого гетьмана, Конона – його батька, Єлисея Казновського – напевно діда або дядька Петра (якщо це справді так, то родове прізвище П.Сагайдачного було – Казновський), а також Я.Нероду Бородавку. Після імені Яків, котре, отже, однозначно належало чужому, після стереотипної рубрикації «Помяни Гди оусопшія рабы твоея» продовжується, як можна судити, перелік рідних гетьмана. Першим у цьому ряду мусило бути записане ім'я матері П.Сагайдачного – черниця Мокрина (Макрина)**** .

* Тут і далі надрядкові літери, що внесені в рядок, набрано курсивом, титла не розкриваються.

** Приписка справа на берегах.

*** Приписка зліва на берегах.

**** На думку Ю.Мицика та З.І.Хижняк, після смерті Конона – батька П.Сагайдачного, його матір прийняла чернечий постриг під ім'ям Макрина (Мицик Ю.А., Хижняк З.І. Коношевич (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Киево-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С.271).

Можна переконатися, що й у наведеному документі, і у вкладному записі, про який ідеться, по суті фігурує одне й те ж саме прізвище: Конашевич / Коношевич, а також збігаються імена осіб, за яких належало молитися – Конон та Пелагія. Причому, якщо, як зазначалося, у поминальному переліку монастирського синодика після імені Петра (у зв'язку зі смертю якого зроблено відповідний запис) подано ім'я Конон, що є вагомим підставою вбачати в останньому батька П.Сагайдачного, то й у вкладному записі в євангелії батьком жертводавця виступає Конон. Звісно, що подібні збіги не можуть не впасти в очі. До того ж, за запевненням В.Георгієвського, вкладний запис козака Конашевича написано «красивим почерком». Тим часом, наявний у нашому розпорядженні автограф П.Сагайдачного 1622 р. переконує в тому, що почерк запорозького гетьмана вирізнявся неабиякою каліграфічністю, досить чітким написанням літер та рівними рядками.

Чи дає все це підстави припустити, що Конашевич – дарувальник євангелія та П.Конашевич-Сагайдачний є однією й тією ж самою особою? Щоб перевести це питання з площини припущень у площину реальних фактів, потрібно насамперед порівняти почерк вкладного запису Коношевича та почерк згаданого автографа. Як зазначалося, на початку 1890-х рр. євангеліє, про яке йдеться, знаходилося в церковно-історичному давньосховищі Олександрівського братства у Володимирі-на-Клязьмі. Чи збереглося воно після воєн та революцій ХХ ст.? Як виявилось, дане євангеліє не втрачене й досі знаходиться у фондах Владимиро-Суздальського історико-архітектурного та художнього музею-заповідника*.

Отже, логіка наукового дослідження спонукала зробити порівняльний палеографічний аналіз вкладного запису козака Конашевича та автографа П.Сагайдачного 1622 р. Хоча графічний склад письма обох текстів початково у своїй основі неоднаковий – один із цих текстів написано українським скорописом першої половини XVII ст., а другий – тогочасним польським письмом, однак деякі графеми в них подібні, що полегшує аналіз індивідуальних особливостей почерку та визначення того, чи писала їх одна рука.

А проте, як з'ясувалося, така дослідницька процедура виявилася зайвою. Звернення до оригіналу рукописного євангелія переконало в тому, що запорізький козак – автор вкладного запису, досить повно, чітко й недвозначно подав інформацію про свою особу, назвавшись так: Бут Антон Коношевич¹⁰. У цьому легко переконатися з факсиміле відповідного фрагменту вкладного запису (див. додаток). Отже, насправді вкладний запис потрібно читати так: «Сіє євангеліє оправил срібром Бут антон коношевич козак воиска запорозкого за отпущение грѣхов своих и за отца своего коноша. и за матеръ свою полагаю. до храму прѣстои Бѣи чигринскои»¹¹.

Досі ж історики дивилися на зазначений вкладний запис очима В.Георгієвського, який помилково прочитав особову назву «Бут» з надрядковим т та ім'я Антон з двома надрядковими н як слово «булатном». Очевидно дану помилку спричинило й те, що текст, який розглядається, розпочинався повідомленням про оправлення євангелія сріблом. Через це наступні після «срібром» два слова В.Георгієвський міг помилково сприйняти як спеціальну термінологію, що позначає технічну характеристику цього металу – щось на зразок «булатного

* Автор складає щире подяку співробітникові Інституту слов'янознавства РАН професорові А.А.Турилову, поради якого спрямували пошук зазначеного євангелія у вірному напрямку, генеральному директорові Культурного центру України в Москві В.Ю.Мельниченку та заступникові генерального директора Ю.М.Василенку за організаційно-технічну підтримку пошукового проекту, а також директорові Владимиро-Суздальського музею-заповідника А.І.Аксьоновій і, особливо, науковому співробітникові відділу книжкових фондів М.Ю.Глазкову, які всіляко сприяли мені при ознайомленні з цією рукописною пам'яткою.

срібла» («булат» – загартована особливим способом високоякісна сталь із візерункастою поверхнею).

Що відомо про особу дарувальника євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на це питання, вочевидь потрібно взяти до уваги повідомлення джерел про Бута Антона Конашевича – учасника козацького повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича. На завершальному етапі цього повстання А.Бут прийшов до влади у Війську Запорозькому й під час короткого терміну свого гетьманства провів переговори з польним коронним гетьманом Станіславом Конєцьпольським, що завершилися укладенням польсько-запорозької Переяславської угоди 1630 р. Точну дату обрання А.Бути гетьманом не встановлено. Вірогідно, це сталося в другій половині травня, а вже 8 червня в документах виступає новий запорізький гетьман – Тимофій Орендаренко (Тимофій Михайлович)¹².

У тогочасному антропонімійному (тобто такому, що стосується особових назв) матеріалі вочевидь не знайти прикладу «двійників» серед козаків, в яких збігалися б одразу три компоненти іменування. Через це можна впевнено стверджувати, що жертводавець чигиринській церкві та запорозький гетьман, який був при владі після Т.Федоровича та перед Т.Орендаренком, насправді одна й та ж сама особа, тобто Бут Антон Конашевич.

Даруючи євангеліє церкві Пречистої Богородиці в Чигирині А.Бут, безперечно, тоді ще не був гетьманом, адже період його влади у Війську Запорозькому був надто короткий і до того ж припав на гарячий час козацького повстання. Про реальний соціально-становий статус А.Бути досить промовисто свідчить його вкладний запис, в якому він фігурує як «козак Війська Запорозького». Причому цей запис, що в ньому він просив Бога про відпущення гріхів та поминав своїх батьків, споріднений із записами в тогочасних церковних синодиках, в яких нерідко зазначалася соціальна належність, або, наприклад, церковні пости та світські уряди тих, хто робив (або по кому робили) такі записи.

Важливо наголосити, що в подібних джерелах досить чітко фіксується градація службового статусу козаків. Про це свідчать записи другого десятиліття XVII ст. в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Так, у них можна зустріти вказівки на соціально-становий статус простих козаків (зазвичай цей статус не зазначали щодо родичів особи, яка робила, або від імені якої робили поминальний запис – певний виняток тут становили князі, фіксувалася й належність до духовних осіб), а також їхнє територіальне походження. Прикладом цього може бути, зокрема, запис Овдія Конища з Києва: «Род Авдея Конища, козака в Києв: Симеона, Евдокіи, Наталіи, Харитона, Іоанна, Прокопія, (Сергѣя*)¹³. Аналогічна схема простежується й у записах представників старшини, які воліли точно окреслювати свій військовий ранг, як-от у поминальному записі сотника Власа з полку полковника Фастівця** («Родъ Оула-са, сотника пол'коу Фастов'цова. Помяни Ги дша оусопших рабъ своих: Николаа, Миклоуша, Іоан'на, Алексея, Евласія, Евфимія, Григорія, Іоан'на, Феодора, Афанасія, Матфея, Лаврентія, (Григорія ерея***)»¹⁴. Звідси напрашується

* *Приписка пізнішого часу.*

** *Запорозький полковник Фастівець (Хвостовець) згадується в документах у зв'язку з походом великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича на Москву 1613 р. (З допитів запорозьких козаків, взятих в полон в бою під Олонцем, березень 1614 // Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т.1. – С.65). Про полковника Миська Фастівця відомо, що 1617 р. він сформував козацький полк на Фастівщині під приводом участі у московській експедиції королеви Владислава (Скарга О.Стрибила на М.Фастівця та ін. осіб, 21.IV.1618 // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1863. – Т.1. – Ч.3. – С.213–215).*

*** *Вставка над рядком червоним чорнилом.*

висновок, що А.Бут – дарувальник євангелія, таки був простим козаком, а не, приміром, отаманом (десятником) чи сотником.

Оздоблення євангелія напередодні його дарування

Як можна було переконатися з вкладного запису М.Сичова 1566 р., уже на той час обкладинку євангелія прикрашали «євангелісти срібні позолочені». Як що це так, то в чому полягало «оправлення сріблом» даної книги А.Бутом? Відповідь на це питання дає вивчення зображень на металевих косинцях та середнику, прикріплених до обкладеної темно-зеленим оксамитом верхньої дерев'яної кришки її обкладинки. Зазначені деталі оздоблення срібні, з позолотою. Принаймні на це вказують відповідні вкладні записи в євангелії (точний висновок щодо цього можна зробити тільки за допомогою спеціального аналізу).

Отже, з'ясовується, що зображення на пластинах, які прикрашають обкладинку євангелія, різняться між собою за технікою карбування та стилем. Упадає в очі також різний ступінь зношеності металевих пластин. З огляду на це, дані елементи оздоблення євангелія можна поділити на дві групи. До першої з них є всі підстави віднести два косинці, що розміщені в правій частині верхньої кришки обкладинки: вгорі із зображенням євангеліста Марка; унизу – євангеліста Луки. Край цих пластин-косинців погано збереглися. Вони мають тріщини й відколи, на ребрах обводу помітні напівстерті декоративні насічки.

Обох євангелістів зображено в лінійній начерковій манері, сидячи. Фігури Марка й Луки окреслено контурно, ніби дротом, без дотримання основних пропорцій. Через це їхні зображення мають плаский вигляд і позбавлені перспективної глибини. У подібній манері передано риси обличчя євангелістів. Особливо впадають у вічі присадкувата фігура євангеліста Луки, схематично передана кисть його лівої руки.

До другої групи пластин-прикрас євангелія потрібно віднести ті, що розміщені в лівій частині верхньої кришки обкладинки: угорі – із зображенням євангеліста Іоанна; унизу – євангеліста Матвія; посередині – Розп'яття. Ці косинці, а також середник, збереглися порівняно добре. На їхніх ребристих обводах чітко видно декоративні насічки.

Представлені на цих пластинах зображення вирізняються композиційною рівноваженістю. Їх об'єднує тяжіння до декоративності, те, що майстру за допомогою техніки карбування вдалося добитися ефекту рельєфності та об'ємності, відтворити фактуру складок одягу, що спадають донизу, природний вигляд поверхонь деяких предметів, як-от за допомогою хвилястих ліній передати малюнок деревини хреста, на якому розіп'ято Ісуса Христа.

Композиційно цілісно виглядає, зокрема, зображення євангеліста Іоанна: він сидить, тримаючи лівою рукою розгорнуту книгу, а праву руку підняв, благословляючи. По вертикалі фігуру євангеліста зорозділяють три рівноважені й цілісно єдині овальні форми: голова з німбом; чітко окреслені лінії плечей, що зливаються зі складками одягу, які тягнуться до колін сидячої фігури (всередині цього великого овалу є ще один, менший – із складок одягу від шиї до пояса); масивні поли, котрі кількома великими складками спадають донизу й з-під яких видно край босої стопи. Основний акцент даної композиції по горизонталі робить своєрідний напівовал, утворений із складок лівого рукава та напіврозгорнутої книги. Плавному ритму цих великих загальних форм виразно протистоїть різновекторна динаміка жестів, напевно не позбавлених символізму: кисть лівої руки, яка тримає розгорнуту книгу, повернута вниз, до землі, а кисть правої руки – угору, до неба. Художню цілісність твору вигідно доповнює те, що його автор спромігся тонко передати риси обличчя Іоанна, майстерно відтворив переплетені пасма волосся на голові, бороді.

Усе це дає підстави стверджувати, що перед тим, як подарувати євангеліє чигиринській церкві Пречистої Богородиці, А.Бут своїм коштом частково оновив оздоблення обкладинки. Зі старих косинців було залишено тільки два – із зображенням євангелістів Марка й Луки, тоді як два інших косинці (напевно пошкоджених), на яких були зображені Іоанн та Матвій, майстер замінив на нові. Він виготовив також середник, зобразивши на ньому Розп'яття. Тоді ж замінили старий чорний оксамит, який покривав палітурки євангелія, на оксамитну тканину зеленого кольору.

Поглиблене вивчення мистецтвознавцями деталей оздоблення євангелія, виготовлених на замовлення А.Бути, ще попереду. Водночас вже зараз можна стверджувати, що розглянуті твори стоять в одному ряду з найкращими зразками мистецтва карбування на Подніпров'ї перших десятиліть XVII ст.

Про час появи в євангелії вкладного запису запорозького козака

Вкладний запис, про який ідеться, на жаль, не датовано. Спираючись на деякі джерельні вказівки, а також опосередковані факти, спробуємо орієнтовно визначити час занесення цього запису в євангеліє, що, безперечно, підвищило б його джерельну вартість.

Отже, перш ніж опинитися в запорозького козака А.Бути, рукописне євангеліє змінило кількох власників. Деякі з них зробили на його берегах вкладні записи. Для нас важливим є покрайній запис про вклади Істоми (Фрола) Уколова та його дружини Анни. Його інформація дає можливість окреслити хронологічну межу, нижче якої євангеліє не могло потрапити до рук А.Бути, а також з'ясувати постійне місцезнаходження рукописної пам'ятки напередодні її переходу до цього козака. Ідеться про те, що 1582 р. І.Уколов купив євангеліє в Пропойську (білоруське місто на Дніпрі) в запорозьких козаків, котрі взяли його зі Свенського монастиря Пречистої Богородиці. По смерті І.Уколова (1590 р.) його дружина передала євангеліє до Стародубського монастиря Пречистої Богородиці (що був розташований у посадській частині цього міста), наголосивши у вкладному записі на забороні забирати подаровану нею книгу з монастиря¹⁵.

Судячи з усього, дружина І.Уколова Анна подарувала євангеліє в Стародубський монастир Пречистої Богородиці в рік кончини свого чоловіка, тобто 1590 р. За яких обставин і коли євангеліє опинилося поза монастирськими стінами та потрапило до рук А.Бути? У джерелах немає на це відповіді. Можна припустити, що для ченців Стародубського монастиря таке досить коштовно оправлене рукописне євангеліє початку XVI ст. було важливою церковною реліквією й вони не збиралися добровільно передавати його стороннім особам. До того ж, дарувальник євангелія (А.Уколова) чітко висловила свою волю, зазначивши у вкладному записі, що на кожного, хто наважиться забрати його зі Стародубського монастиря Пречистої Богородиці, чекає Господня кара.

Найвірогідніше, це євангеліє було захоплене запорозькими козаками під час якоїсь виправи в Московську державу в період Смутного часу, коли об'єктом їхньої здобичі ставали також і церковні книги*. Прикладом подібної здобичниць-

* Пограбування церковних книг під час воєнних дій не було суто козацьким винаходом, адже такі дії іноді супроводжували шляхетські збройні міжусобні набіги («найзди»). Так, 1590 р. під час одного такого з'ясування стосунків у священника з Троянівців (містечко південніше Житомира) було пограбовано, зокрема, друковану «руську» Біблію за 2 копи литовських грошей, ірмолой за 4 копи, книги Кирила Сирина за 1,5 копи литовських грошей. Певне уявлення про тогочасну матеріальну цінність зазначених книг дає порівняння їхньої вартості з вартістю деякого іншого пограбованого майна цього священника, а також худоби троянівських міщан: жупани – по 1,5 та 3 копи, суктана – 5,5 коп, ялівки – по 1–1,5 копи, воли – 2,5 копи, коні – 5 коп литовських грошей

кої практики може бути пограбування козаками (1612 р.) однієї з церков Вільська, розташованого на р. Вага, лівій притоці Північної Двіни («в храмѣ Ивана Милостиваго кадила и книги, колокола и образа пограбили и сосуды церковне прибили, и благословенныя и храмосвятыя грамоты взяли»¹⁶).

Є підстави припустити, що монастир Пречистої Богородиці в Стародубі втратив рукописне євангеліє XVI ст. – вклад А.Уколової, під час раптового нападу на це місто козацького війська під проводом Іскорки в березні 1610 р. Адже саме тоді запорожці захопили Стародуб включно з монастирем, розташованим у посадській частині¹⁷.

Невідомо, хто виніс євангеліє з монастиря – сам А.Бут, або ж, можливо, цей трофей дістався йому від якогось іншого козака. Проте, як можна судити, євангеліє недовго залишалось в руках нового власника й по поверненні його після штурму Стародуба додому (не виключено, що того ж таки 1610 р.), він передав книгу в дар чигиринській церкві.

Такий сценарій швидкої зміни власника євангелія доволі вірогідний. Якщо визнати, що А.Бут так чи інакше був побожною людиною – адже він виступив у відомій нам ролі дарувальника, то його мусило непокоїти попередження про Божу кару за свавільне вилучення євангелія із Стародубського монастиря, яке зробила у своєму вкладному записі А.Уколова. Інакше кажучи, це попередження явно не налаштувало А.Бута довго тримати євангеліє в себе. До того ж релігійні почуття та свідомість цього козака застерігали його від того, щоб перейти певну етичну межу, а саме – пошкодити вкладні записи своїх попередників, аби позбутися якщо не докорів сумління, то неприємних і невігідних для себе нагадувань. Варто зазначити, що в XVII ст. мали місце випадки подібних пошкоджень вкладних записів у церковних книгах. Так, 1630 р. якийсь Євстафій (Остафій) зі своїм сином Юрком подарували одній церкві євангеліє («Сию начертаемую книгу євнґелиє напрестольное»), застерігши духовних і світських осіб від винесення його з цього храму. Проте дане застереження не подіяло: в євангелії з'явилися нові вкладні записи, а запис Євстафія та Юрка підчищений аж до дірок, щоб приховати повідомлення про те, в яку саме церкву подарували книгу¹⁸.

Той факт, що А.Бут пожертвував євангеліє церкві Пречистої Богородиці, а не якомусь іншому храму в Чигирині*, вочевидь був не випадковий. Адже цей жертводавець чинив так само, як його попередники – власники євангелія, котрі обирали для своїх дарів храми Пречистої Богородиці. Прикметно, що І.Боретинський, який, вірогідно, узяв це євангеліє з чигиринської церкви Пречистої Богородиці, 1709 р. подарував його якомусь священнослужителю Василю Іванову з тією умовою, щоб воно було передане в церкву Пречистої Богородиці¹⁹.

Про час появи вкладного запису А.Бута сигналізують особливості його письма. Деякі сучасні дослідники вважають, що «рукописи, писані скорописом, не

(Скарга О.Оличанки Вороніної на Я.Збаразького, 16.VII.1590 // Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12–13. *Цей документ із певними лакунами та неточностями опублікував В.Мойсієнко. Див.:* Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С.59–62).

* У той час у Чигирині, окрім церкви Пречистої Богородиці (Пречистенської), було принаймні ще два храми: Свято-Спаський та Петрівський. Усі вони названі в духівниці чигиринського козака Тишка Волевача 1600 р. Перелічені чигиринські церкви, а також Микільська церква фігурують у заповіті обозного Війська Запорозького Івана Волевача 1650 р. (Духовний заповіт Т.Волевача, 8.VIII.1600 // Каманин І.М. Матеріали по історії казацького землевладення (1498–1668 гг.): У кн.: ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн.8. – С.13–15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650 // ЦДІАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.1 зв., 2).

становлять для фахівців труднощів визначення їхнього походження, бо палеографічні критерії українського скоропису для цього достатньо розроблені»²⁰. Утім, підстав для такого оптимізму, очевидно, немає. Насправді відповідні критерії та класифікації, що існують на сьогодні, не дають можливості встановити без похибок час появи недатованих текстів, написаних українським скорописом.

Щоби внести ясність у питання, яке розглядається, потрібно зіставити палеографічні характеристики вкладного запису А.Бута, а також інших репрезентативних джерел, у тому числі документів станових судів в Україні кінця XVI – 20-х рр. XVII ст. (вибір цих хронологічних меж пояснюється тим, що щонайбільше стільки часу А.Бут міг бути у Війську Запорізькому до його обрання гетьманом у 1630 р., про подальшу ж його долю відомостей немає). Проте навіть за умови виконання такого величезного обсягу роботи, зробити однозначний висновок про час складення вкладного запису А.Бута навряд чи вдалося б. Адже деякі характерні для нього форми написання графем зустрічаються в рукописних текстах, датованих як різними десятиліттями другої половини XVI ст., так і першої половини XVII ст., приміром, тексті реєстру Чернігівського полку 1649 р.²¹ (гадають, що він написаний рукою військового писаря Івана Виговського)²².

Через це спробуємо виконати значно вужче й більш прагматичне дослідницьке завдання. Ідеться про з'ясування того, наскільки почерк козака – дарувальника євангелія чигиринській церкві був характерний для письма документів Київського воєводства початку другого десятиліття XVII ст., що дало б певні аргументи «за» або «проти» стосовно версії про переміщення в цей час названої книги зі Стародуба до Чигирина.

Отже, вкладний запис А.Бута написано доволі дрібним, каліграфічним почерком, прикметними палеографічними ознаками якого є:

1) видовжені, з помірним нахилом вправо й дещо загнуті на кінцях у протилежний бік підрядкові елементи літер **р, у, х, ц, щ** (частково це стосується літери **д**);

2) вугласта конфігурація рядкової частини деяких графем: **р** – має форму гострого трикутника; **о, ю** схожі на загострений вгорі (іноді – внизу) еліпс; **а** – нагадує малу прописну літеру сучасного українського алфавіту **и**, з'єднану зверху паралельною до рядка рисою; **в, є** – верхній частині (рідше – нижній) цих літер надано форму гострого трикутника;

3) літера **ш**, що подібна до відповідної малої прописної літери сучасного українського алфавіту і підкреслена рисою.

4) літера **б**, котра написана в кілька прийомів руки, постає як трикутник, від основи якого проведено вертикальну риску, обмежену горизонтально зорієнтованою хвилястою лінією, що ширша за всю графему (в одному випадку з основи «трикутника» літери **б** виходить вертикальна риска, яка під гострим кутом повертає вліво вниз); майже за аналогічним принципом написано літеру **ѣ**;

5) літери **п** і **т** мають відповідно дві й три вертикальних, дещо зігнутих риси, над якими зверху проведено горизонтальне з'єднання;

6) роздільне (за незначними винятками) написання рядкових літер у словах з невеликим нахилом вправо та елементами потовщень; досить рівні рядки – попри те, що писати доводилося на краю аркушів товстої книги.

Загалом можна стверджувати, що в графічній системі, якою вирізняється почерк А.Бута, більшою або меншою мірою простежуються риси півуставу. Свідченням таких традиціоналістських прикмет письма є те, що у вкладному записі козака-дарувальника літери **д, є, л, м, н, о, п, р, с, т, х, ч, ш, щ, ь, ѣ, ю, ѿ** майже тожні, або ж є варіаціями начерків відповідних півуставних літер, що зустрічаються на сторінках тексту євангелія, на берегах яких зроблено вкладний запис²³.

Традиціоналістські риси письма, що простежуються в тексті вкладного запису А.Бута, означають як певне тяжіння до півуставу, так і, одночасно, тією чи іншою мірою подібність його почерку до рукописних текстів другої половини

XVI ст. Ідеться, приміром, про форми написання рядкових графем д, з, и, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ц, ч, що властиве для деяких урядових документів Великого князівства Литовського²⁴. Те ж саме можна сказати про окремі записи в житомирських ґродських книгах 1590 р., в яких можна знайти літери, схожі за написанням до вкладного запису А.Бути, як-от: рядкові г, д, е, з, и, к, л, м, н, п, с, виносна – м)²⁵.

Для з'ясування питання, яке розглядається, принципово важливим є те, що серед наявних у житомирських ґродських книгах різних почерків²⁶ зустрічаються такі, котрі порівняно з іншими мають найбільший ступінь подібності з почерком А.Бути. Існують підстави стверджувати, що зазначені записи в житомирських ґродських книгах зустрічаються в хронологічних межах середини першого десятиліття – перших років другого десятиліття XVII ст.²⁷

Водночас упродовж перших десятиліть XVII ст. в записах у житомирських ґродських книгах дедалі виразнішими ставали риси, спричинені швидким темпом письма: збільшення нахилу літер вправо, зростання випадків з'єднаного написання літер у словах, поява вельми видовжених нижніх та верхніх елементів графем, несущільне написання всіх елементів літери д, випадки написання в один прийом літери п, неоднакова величина літер у словах тощо²⁸.

Стосувалося це, звісно, також тогочасних книг інших станових судових установ, наприклад володимирських земських книг²⁹, або луцьких земських книг³⁰. Зазначені палеографічні особливості простежуються також у так званому київському письмі*. Прикладом того, як це письмо набувало ознак розмашистого скоропису, може служити почерк одного документа за 1618 р., що був складений за велінням архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького³¹.

Потрібно наголосити, що така манера письма вступала в суперечність із квазіпівустановними засадами письма, на якому ґрунтувався вкладний запис А.Бути (переважно роздільне написання літер у словах, доволі пропорційні й чіткі начерки графем, що тяжіють до простих геометричних форм). Утім, обидві зазначені тенденції в розвитку українського скоропису могли в тій чи іншій формі проявлятися навіть у межах одного документа. Так, у написаному рукою писаря документі Київського магістрату від 27 серпня 1622 р. стосовно продажу будинку київськими міщанами Шохами, на початку слів зустрічається розмашисто написана літера к, що значно піднімається над рядком; з – із вельми видовженим підрядковим елементом; п – у формі півдуги з ніжкою посередині, а також деякі інші ознаки скорописної манери письма. Проте, у цьому тексті переважать риси, що зближують його з письмом вкладного запису А.Бути, зокрема це стосується написання літер в, г, д, и, о, н, у, ц, надрядкового з. Тим часом, підпис даного документа, зроблений власноруч війтом Федором Ходикою, вирізняється неабиякою розмашистістю, надзвичайно великими верхніми та нижніми елементами графем, що утворюють вигадливі згини, петлі та завитки³².

Для перевірки версії про появу вкладного запису А.Бути близько 1610 р. важливо порівняти даний текст з іншими вкладними записами в церковних книгах, що були зроблені на межі першого та другого десятиліття на Київщині. Певна можливість для такого порівняльного аналізу існує, адже в нашому розпорядженні є вкладний запис у євангелії, що його 1610 р. зробив київський райця Фіріян Іванович: «року бж а х̄ і [1610] мца феврал̄ в̄ [2] дн̄. сіе єван-

* Про «київське письмо» детальніше див.: Каманин І. Главные моменты в истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып.1. – С.19; Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974.

геліє надалъ вечно непорушно на храмъ бжѣи къ вознесенію, во з[р]аде кїєве на отпущеніє грѣховъ панъ фириѣн ивановичъ мещанїнъ и раица кїєвскїи, а хтобы мѣлъ сїю кнїгоу евангелїє от храма божого потаємно взати и акимже кодъвекъ обычаем отдалити еє хто мѣлъ от храма в кїєве боуди клатва свтѣх отцъ... иже в нїкеи, и таковыи розсоудитса со мною на

страшном соуде хстѣве пред судъ справедливым, которыи воздасть кождому по дѣлом его»³³.

У наведеному тексті насамперед впадає в очі те, що він написаний за канонами півустановного письма. Чому Фіріян Іванович у своєму вкладному записі скористався півустановом? Навряд чи може бути сумнів у тому, що цей кїївський райця, так само, як і інші представники міського самоврядування на магдебурзькому праві, умів писати скорописом, адже до цього їх, безперечно, спонукали адміністративно-судові, господарські та інші обставини тогочасного життя. Як видається, Фіріян Іванович послуговувався півустановом через власні установки релігійної свідомості, конфесійні уявлення та естетичні уподобання, що проявилися в урочистий момент – при даруванні церкві евангелія заради прощення гріхів. Те, що подібний акт був вельми значущою подією в житті віруючого, підтверджує запис у цьому ж евангелії, який зробив інтролігатор (палітурник) із Пінська Іван Василевич. Він пафосно наголосив, що в Богом береженому Києві він переписав евангеліє* завдяки хвалебним трудам кїївського райці, який керувався високими помислами («Сїє евангелїє на престолноє азъ много грѣшными иванъ василевичъ рдѣмъ ис пинска зытрѣликговалъ есми во бого спасаемом граде Кїєве накладом и старанемъ пана фирияна мещанина и раицы Кїєвского, року а х̄ і [1610] мѣсца феврала первого дня»). Прикметно, що цей запис зроблено скорописом, який має низку спільних рис із почерком А.Бута³⁴.

Якщо розглядати вкладні записи Ф.Івановича та А.Бута як специфічні тогочасні документи, то в структурі їхнього диплома можна вирізнити однакові компоненти (окремі з них, щоправда, стоять у них у різних місцях):

а) позначення предмета дарування: сїє евангелїє / сїє евангелїє;

б) оголошення про дар та його спосіб: надалъ вечно непорушно / оправилом срѣбром;

в) позначення імені дарувальника, його соціально-правового статусу та роду занять: панъ фириѣн ивановичъ мещанїнъ и раица кїєвскїи / Бут антон коношевич козак воиска запорозкого;

г) викладення мотивів дару: на отпущеніє грѣховъ / за отпущеніє грѣхов своих и за оттца своего коноша. и за матеръ свою Пелагію;

д) визначення того, кому призначено дар: на храмъ бжѣи къ вознесенію, во з[р]аде кїєве / до храму престои Бци чигринскои.

На відміну від козака А.Бута, райця Ф.Іванович, який, безперечно, був добре знайомий із тогочасною діловодною практикою, подав на початку свого вкладного запису дату, а також чимало місця присвятив забороні порушувати свою волю як дарувальника. Стосовно того, чому А.Бут не вдався до заборонної формули вкладного запису, то, очевидно, це сталося через те, що її використала по-

* У вкладному записі, зробленому 1694 р. ігуменом та ченцями кїївського Межигірського монастиря, є деяка інформація про подальшу історію цього евангелія: воно було подароване ними Покровському храму містечка Гостомеля: «року бжѣго нароженя а х̄ гд [1694] мѣсца апрѣля с̄ і [16] дня. Надалисмо сїє стѣє еилеє

престолноє храму Покрова Прсѣе бѣѣ мѣстечка Гостомля за спсєніє своеє. я ієромонах

феодоси васковски ігуменъ Межигорский Кїєвский зо всею ѿ хрстѣ братїєю моєю» (РГБ. ОР. –Ф.152. – №63. –Л.71).

передня дарувальниця євангелія – А.Уколова, тоді як це євангеліє, попри такий попереджувальний запис, було насильно забране зі Стародубського монастиря.

Загалом можна стверджувати, що вкладні записи Ф.Івановича та А.Бути складені за вельми подібною структурною схемою. Попри доволі традиційний для XVII ст. характер цієї схеми, вона специфічно проявилася в конкретних деталях текстів, які розглядаються. Так, якщо в них неявно є пункт про станове належність та рід занять дарувальника, то в ряді вкладних записів більш пізнього періоду він трансформований у загальний визначник «раб божий» – як це зроблено, наприклад, в одному вкладному записі за 1630 р.³⁵

Отже, факт побудови вкладних записів Ф.Івановича та А.Бути за певним усталеним композиційним каноном, який у своїй основі дзеркально повторюється в обох текстах, а також наявність у них лексичних збігів, можна розглядати як указівку на те, що вони були написані приблизно в один час.

На користь висновку про те, що вкладний запис А.Бути був зроблений близько 1610 р. свідчать також розглянуті вище палеографічні особливості вкладного запису А.Бути, власне тяжіння цього автора не так до скорописних новацій перших десятиліть XVII ст., як, радше, архетипних графічних форм півустанову. Досить промовистою вказівкою на написання А.Бутом свого вкладного запису близько 1610 р. є існування в близьких до названої дати хронологічних межах першого та другого десятиліть XVII ст. у рукописних текстах Київщини почерків, що були подібні до почерку цього запорозького козака.

Ідентифікація особи у вкладному записі А.Бути

Вкладний запис А.Бути містить інформацію про те, як у перші десятиліття XVII ст. в козацькому середовищі ідентифікували особу. Утім, це не означає, що, приміром, відповідь на питання, чи мав цей дарувальник євангелія прізвище в сучасному розумінні цього слова лежить на поверхні і є очевидною. Розгляд даного джерела під таким кутом зору потребує попереднього окреслення найістотніших теоретичних узагальнень та спостережень, що з'явилися в процесі вивчення української історичної антропонімії (особових назв)³⁶.

Зазначимо, що вже із зачаткуванням наукового вивчення історичних українських особових імен були спроби розглядати їх, спираючись на певні класифікації, як-от: окремо вирізняти прізвища (прізвиська), утворені від хресного імені матері або батька³⁷. Привертають увагу емпіричні пошуки деяких істориків, спрямовані на розмежування таких понять антропоніміки, як прізвище та прізвисько. Наприклад, Б.Барвінський виходив із того, що в XV–XVI ст. одним зі шляхів виникнення родових прізвищ у шляхетському середовищі Перемишльщини був патронімічний, тобто вони утворювалися від імені батька. Причому так само могли з'являтися шляхетські прізвиська, які переходили з покоління в покоління, іноді зовсім витісняючи родове прізвище й перебираючи роль останнього. За спостереженням Б.Барвінського, через подібний механізм було втрачене шляхетське родове прізвище в предків П.Конашевича-Сагайдачного. Щодо ідентифікації останнього, то, як доводив історик, «Конашевич» – це патронімічне прізвисько, котрим гетьман підписував документи. Воно виникло не від імені батька Петра, а якогось його віддаленого предка, тоді як «Сагайдачний» – прізвисько, що йому дали козаки. Родове прізвище, що його мали колись предки П.Сагайдачного, як запевняв Б.Барвінський, було «Попелі». Цей шляхетський рід дослідник називає Конашевичами-Попелями, іноді – Попелями-Конашевичами (прикметно, що згаданий автор використовував невластиві для сучасної антропоніміки терміни та поняття: «назвисько», що його сучасним відповідником є «прізвище»; «прізвище» – «прізвисько»; «патронімічне назвисько» – «патронімічне прізвище»; «патронімічне прізвище» – «патронімічне прізвисько»)³⁸.

Як видно, Б.Барвінський виходив із того, що шляхетське прізвисько в принципі могло з часом трансформуватися в прізвище. Утім, якихось критеріїв стосовно такого перетворення він не назвав. За логікою історика, навіть якщо прізвисько передавалося в спадок у роді від покоління до покоління й особа, яка його мала, підписувала ним документи (як у випадку з П.Конашевичем-Сагайдачним), то воно могло й далі залишатися прізвиськом.

Подібні твердження радше є принагідно висловленими суб'єктивними гадками, аніж джерельно вивіреною науковою концепцією. Тим часом, у працях вітчизняних вчених-філологів другої половини ХХ ст. дослідження питань української історичної антропонімії, у тому числі генезис українських прізвищ, набуло рис системності. Попри те, що застосування суто філологічного дослідницького інструментарію не спричинило появи якихось неспростовних постулатів та аксіом у цій сфері наукового пізнання, однак дало змогу виразніше окреслити певні особливості функціонування особових назв у конкретно-історичній практиці. Так, дослідниця актової мови ХІV–ХV ст. Л.Гумецька дійшла висновку, що деякі компоненти тогочасної української антропоніміїної системи могли виконувати функцію прізвищ у сучасному розумінні. Ідеться, зокрема, про патронімічні особові назви, що утворилися від церковних імен (у ряді випадків такі назви фігурували як прізвисько або ім'я та по батькові в сучасному розумінні)³⁹.

У спеціальній літературі зверталася увага на те, що особові назви, які виконували таку своєрідну функцію прізвищ, досить часто існували в часових межах тільки одного покоління й не передавалися в спадок. На думку В.Німчука, термінологічно це явище правомірно окреслити як «однопоколінні прізвища»⁴⁰.

На особливу увагу заслуговує концептуальне спрямування праць М.Худаши, які справили помітний вплив на становлення української історичної антропонімії, зокрема, щодо покомпонентної класифікації давнього антропонімічного матеріалу. Як і Л.Гумецька та В.Німчук, цей учений виходив із засновку, що в минулі століття в українській антропоніміїній системі існував специфічний клас антропонімів, основні риси яких притаманні й сучасним прізвищам*. Проте, погляди цього вченого на дане питання помітно відрізняються від дослідницької позиції згаданих вище філологів. У цьому переконує й запропоноване ним для антропоніміїних фактів минулого поняття «прізвище», що зводиться до наступного: «Прізвище – це додаване до власного імені (або власного імені й назви по батькові), спадкове, незмінне офіційне родинне найменування, яке передається від батька до шлюбних дітей (від матері – до нешлюбних дітей), при шлюбі від чоловіка до дружини й має уже більшу, ніж двопоколінну традицію вживання»⁴¹.

Як видно, для М.Худаши прізвище – категорія насамперед політико-юридична. На його переконання, особові назви, що додавалися до власних імен, перетворювалися на прізвище тільки із законодавчим унормуванням цих назв, власне запровадженням принципу їх незмінності (дослідник доводить, що українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна з'являються тільки на початку 1830-х рр.). Саме з цього часу зазначений принцип став служити критерієм для розрізнення прізвища та прізвиська**. Адже раніше одна особа могла мати декілька прізвищ і під ними по-різному фігурувати в тих чи інших документах.

* Окресленню сучасного розуміння прізвища М.Худаши присвятив таку дефініцію: «Прізвище – це набуте відразу після народження в спадок від батька або (у передбачених законом випадках) матері офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке при реєстрації шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки, і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені і назви по батькові» (Худаши М.Л. З історії української антропонімії. – С.87).

** М.Худаши вважає, що «прізвиська – це особові назви, яких люди набувають у побутовому оточенні мимоволі, часто випадково, у різні періоди свого життя за тією чи

Окрім того, особу могли записати в одному випадку, приміром, за іменем батька, у другому – за його прізвиськом, у третьому – за власною назвою тощо.

М.Худаш наголошує, що прізвиськами ставали тільки ті особові назви, котрі функціонували як спадкові родинні найменування понад два покоління, тобто, як мінімум – три покоління. До «запровадження кодифікації права й державної внормованості особових назв» в українській антропонімійній системі існували особові назви «типу прізвищ» або «прізвищеві назви», які «ніби виконували роль прізвищ». Досить часто тогочасні патронімічні та патронімічні особові назви та назви осіб за професією не являли собою закріплені за родом спадкові назви: це були тільки прямі назви по батькові чи матері, а також апелятиви (загальні назви), які вказували на професію або заняття конкретної особи. Утворені від топонімів назви також часто вказували на місце народження чи проживання особи. Водночас М.Худаш визнає, що в таку схему не вписувалися шляхетські особові назви, які вже в XV–XVI ст. іноді «мали основні ознаки прізвищ». Схоже, що цей дослідник, попри політико-юридичну спрямованість його теорії прізвищ, схилився до думки, що шляхтичі, а у XVIII ст. – козацька старшина, усе ж мали прізвища («Про стабільність українських прізвищ можна говорити лише стосовно української шляхти, а з XVIII ст. – новоспеченого дворянства»)⁴².

Таким чином, запропонована М.Худашем теорія виникнення українських прізвищ враховує як лінгвістичні, так і позалінгвістичні аспекти їх історичного формування та розвитку. Упадає в очі, що названий автор схильний оцінювати антропонімійні факти та процеси минулого з поправкою на відносно пізній регулюючий вплив держави в сфері офіційного вживання особових назв, насамперед адміністративно-юридичній практиці, завдяки чому став торжествувати принцип незмінності й спадковості прізвищ.

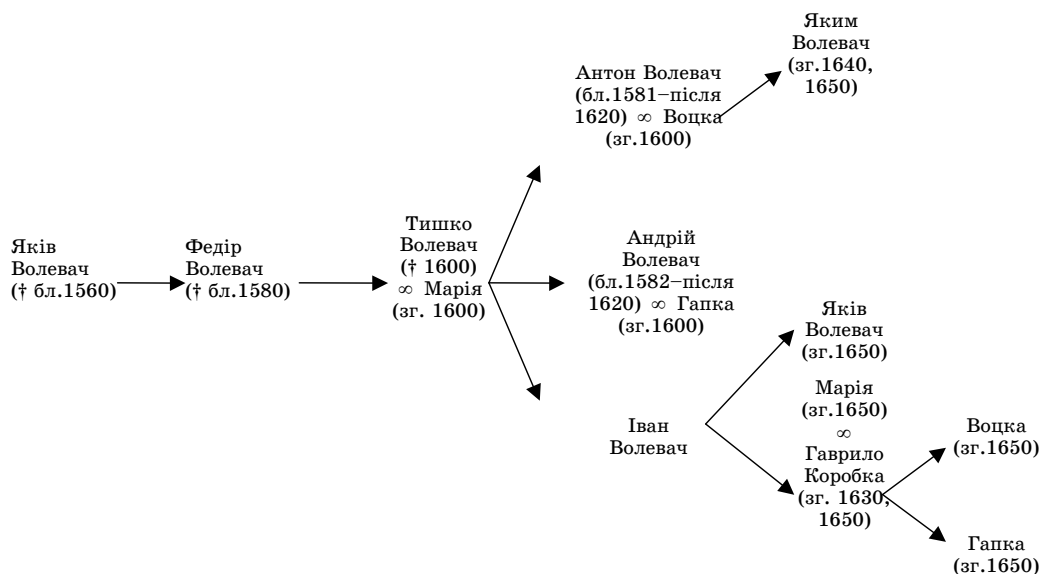
Можна стверджувати, що такий підхід до розгляду антропонімійної ситуації в Україні XIV–XVIII ст. має вразливі місця. Якщо строго дотримуватися постулату, згідно з яким прізвища своєю появою завдячують законодавчому внормуванню особових назв, то доведеться визнати, що до початку XIX ст. в Україні не існувало прізвищ. Тим часом і сам М.Худаш не готовий до такого радикального висновку, оскільки змушений визнати факт стабільності прізвищ насамперед у шляхетському середовищі.

Потрібно зазначити, що хоча відповідні шляхетські особові назви справді мали риси, які відповідають сучасним уявленням про незмінність і спадковість прізвищ, однак подібні прояви антропонімійного процесу не були тотальними й незворотними, оскільки впродовж XV–XVII ст. не припинявся процес відпарошення родових гілок шляхти, що відповідним чином відображалось в особових назвах. Не можна нехтувати й тим, що існував неоднаковий механізм успадкування шляхетських родових назв представниками чоловічої та жіночої статі, а в юридичних документах могли вживатися різні варіанти ідентифікації однієї й тієї ж самої особи.

Так, у позові до Володимирського земського суду в справі про потраву сіножаті (жовтень 1600 р.), дружину позивача – шляхтича Матіяша Іваницького, ідентифіковано, по-перше, за розгорнутим описовим окресленням, що побудоване за такою схемою: титул + церковно-календарне ім'я в народній адаптованій формі + іменування по батькові від його родового прізвища + указівка на ім'я *іншою зовнішньою або внутрішньою властивістю чи якимось надзвичайним випадком, що з ним трапився, і під якими вони потім відомі лише в близькому оточенні*. Причому до прізвиська не належать прямі іменування, різні атрибутивні окреслення типу Іван гуменний, Петро подвірний, Семен пасічник, Федір ткач, Степан коваль, якщо справді ці люди названі саме за професією або заняттям» (Худаш М.Л. Вказ. праця. – С.91, 100).

та прізвище померлого чоловіка + іменування за ім'ям і прізвищем другого чоловіка в прикметниковій формі жіночого роду («урождоное княжны Маруши Курцевичовны, позосталоє малжонки зошлого Криштофа Мешковскогo, а теперешнее Матияшовое Иваницкое»). Як видно, дружина М.Іваницького успадкувала прізвище батька *Курцевич* у видозміненій, власне патронімічній формі – *Курцевичівна*, а також набула кілька ідентифікаційних окреслень через свої одруження. По друге, ця особа фігурує в даному документі також тільки за титулом «пані» та прізвищем свого другого чоловіка: «пані Иваницкая», що можна розцінити як прояв варіативності окремих елементів тогочасної антропонімічної системи. Подібне спостерігається й у тому, як ідентифіковано шляхтича-відповідача в цій судовій справі: в одному випадку його записано як Іван Гнівош Овлучимський, а в іншому – Іван Гнівошович Овлучимський («пана Ивана Гневоша Овлучимскогo; урождоному Иванови Гневошовичови Овлучимскому»)⁴³.

Подібні приклади, яких можна навести чимало, виразно вказують на те, що на початку XVII ст. навіть представники привілейованого соціального стану не підлягали однаковим і повністю уніфікованим правилам щодо вживання особових назв. Водночас, як зазначалося, шляхетські родові назви передавалися з покоління в покоління. Причому в XVI–XVII ст. риси стабільності особових назв, що виконували функції прізвищ, проявлялися не тільки в шляхетському середовищі. Свідченням цього може бути, приміром, така генеалогічна схема козацького роду Волевачів*:

Як видно з наведеної схеми, представники роду Волевачів по чоловічій лінії зберігали свою родову назву принаймні впродовж п'яти поколінь – приблизно з середини XVI до середини XVII ст. (протягом цього часу вони неодноразово фігурували як «Волевачі» в різних юридичних документах). Отже, даний козацький рід у цьому відношенні нічим не відрізнявся від типових шляхетських родів.

* Ця схема базується, зокрема, на даних заповіту, який 8 серпня 1600 р. склав «Тишкo Федоровичъ Волевачъ, обыватель и козакъ чигринский» та заповіту, що його 2 листопада 1650 р. зробив «Иванъ Тихоновичъ Волявачъ, обозній воиска Запорожского, обыватель черинский» (Каманин И.М. Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668). – С.13–15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650. – Арк.1–2 зв.).

На наш погляд, при вивченні українських прізвищ періоду, який розглядається, важливо не тільки з'ясувати те, чи проходять відповідні особові назви стадію спадкового вживання, що, до речі, далеко не завжди вдається простежити за джерелами. Не менш важливо встановити, чи виконують вони загальну ідентифікаційну функцію стосовно особи (тобто безвідносно до ситуативних якісних характеристик останньої) в різних сферах публічного життя суспільства й держави: адміністративній, юридичній, політико-правовій, конфесійній тощо. Адже саме завдяки такій функції ототожнення ці особові назви ставали прізвищами, власне набували історичної форми прізвищ.

Звісно, що для того, щоб в кожному конкретному випадку з'ясувати, який компонент антропонімійної системи є прізвищем, а який – тільки загальна назва, потрібно застосовувати спеціальні методи дослідження й диференційовано підходити до використання джерел. Адже залежно від виду й характеру цих джерел антропонімійний матеріал може мати різне інформаційне навантаження. Наприклад, переліки ремісників статистичного характеру в поборових реєстрах* дають набагато вужчий зріз антропонімійних фактів, аніж, наприклад, заповіти або угоди купівлі-продажу нерухомого та рухомого майна, головні фігуранти яких удавалися до самоідентифікації.

Як уважають деякі дослідники, з'ясовувати в кожному конкретному випадку, де в джерелах особова назва, а де апелятивне окреслення – не тільки зайвий клопіт, а й, мовляв, шкідлива річ, оскільки подібна деталізація призводить до термінологічної нестабільності („застосування цього принципу вимагало б попереднього встановлення характеру кожного такого іменування, тобто елемента дослідження, а сумарно за такої практики довелося б застосовувати цілу класифікаційну схему, що абсолютно не сприяло б термінологічній стабільності ні в антропоніміці, ні в мовній дійсності»)⁴⁴.

Отже, у вкладному записі в євангелії А.Бут подав про свою особу такі відомості: «Бут Антон Конашевич, козак Війська Запорозького». Якщо розглядати дане ідентифікаційне окреслення як модель антропонімійної системи з певною структурою, то що являє собою перший структурний компонент цієї системи, представлений лексемою «Бут»? Чи не конкретна це вказівка на рід заняття, яким, можливо, А.Бут заробляв собі на хліб? Адже відомо, що в XVII ст. «бутом» називали перекладача⁴⁵. Хоча джерела не дають можливості з'ясувати, як саме названий козак набув іменування «Бут» (наприклад, воно перейшло до нього в спадок від батька, котрий був «бутом», або виникло як козацьке прізвисько), однак існують підстави стверджувати, що в даному випадку не йдеться про певне заняття або професію. У цьому переконує текстуальний фрагмент, пов'язаний з особою А.Бута, наявний у договорі, що його 8 червня 1630 р. під Переяславом уклали представники запорізької старшини з С.Конецьпольським:

* Певне уявлення про такого роду джерела дає, зокрема, перелік «Ремісники, які мешкають в убогих халупах», наявний у поборовому реєстрі (1576 р.) містечка Красилова: чоботар, дуботовк, коваль, кушнір, кушнір, Ганок ситник, кравець (ЦДІАУК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.631), а також перелік із поборового реєстру (1576 р.) міста Дубна, озаглавлений «Ремісники, які мають городи при вуличних будинках»: Дмитро швець, Івашко Жилич швець, Васько кравець, Лазор бондар, Савка дуботовк, Яцько коваль, Лук'ян римар, Петраш бондар, Роман шаповал, Стецько слюсар, Пархом кушнір, Олексій коваль, Тит бондар, Іванюта ситник, Мицько різник, Єсько пекар, Петрик швець, сідляр, коваль, дуботовк, воскобійник, постригач, кравчик, Стецько сумник, чоботар, котляр, швець (ЦДІАУК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.618 зв.). Неважко переконатися, що іменування на кшталт «бондар», «коваль», «слюсар» – це не власні назви, а означення за професією, про що виразно свідчать і відповідні заголовки даних документів. Як видно, така апелятивна лексика виступає або самотійно, або в певному поєднанні з особовими назвами.

«товариство Війська Зап[орозького] й[ого] к[оролівської] м[илості], яке на цей час є під регіментом Антона Бута»⁴⁶.

Як видно, слово «Бут» у цьому політико-правовому документі вжите з метою офіційної ідентифікації особи запорізького гетьмана. Дана обставина виразно сигналізує про те, що «Бут» не апелятив, а особова назва, котра виконує функцію прізвища. Цю думку вочевидь підтверджує й той факт, що, як зазначалося, у моделі антропонімійної системи, на котру при ідентифікації власної особи неявно спирався козак – дарувальник євангелія чигиринській церкві, слово «Бут» фігурує на передньому плані. Як можна судити з тогочасного антропонімійного матеріалу, така структурна побудова багатокomпонентного іменування, в якому, отже, першим елементом виступає апелятив, навряд чи була можлива.

Другий структурний елемент іменування, що його навів автор вкладного запису в євангелії, не викликає жодних сумнівів: Антон – це, безперечно, його церковно-календарне ім'я. Цілковито зрозуміла й кінцівка цього іменування: «козак Війська Запорозького», що являє собою описове апелятивне іменування за станом-корпоративною належністю. Прикметно, що в даному випадку інституційну назву Війська Запорозького подано в скороченому варіанті порівняно з усталеною її формою, на яку зазвичай спиралася запорізька канцелярія в офіційному листуванні. Ідеться про опущення А.Бутом змістової прив'язки Війська Запорозького до політичної системи Речі Посполитої: «його королівської милості». Пояснювалося це як особистісним характером вкладного запису А.Бута, що не вимагало дотримуватися політично вивіреного «протоколу», так і тим, що інституційна назва в самодостатній, суверенно забарвленій формі – «Військо Запорізьке» була міцно закорінена в «масовій» свідомості козацького загалу. Недарма навіть на надгробках козаків, які загинули на війні, причому на «королівській послугі», можна було прочитати наведену вище питома козацьку назву їхнього Війська як політичного інституту. У цьому переконує фрагмент напису 1611 р. на шиферному надгробку, що його знайшли учасники архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом доктора історичних наук Г.Ю.Івакіна під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря (1996–1999 рр.). В уцілому фрагменті епітафії, вирізьбленої на шиферному надгробку (вірогідно, його виготовлено з плит, що ними в давньоруські часи було вимощено підлогу храму), ідеться про смерть якогось «козака Війська Запорізького», котрий 1611 р. поліг під Курськом, перебуваючи в Московській державі «на королівській послугі» („козак воиска запорозкого і убит на послуге кр є мл... в москве под кгурском року х̃ а і [1611]») ⁴⁷.

Неважко здогадатися, що назва «Коношевич» у вкладному записі, який розглядається, утворилася від власного імені батька Антона (якого звали Конош) за допомогою патронімичного суфікса *-евич*. Однак чи можна стверджувати, що *Коношевич* – це пряма назва Антона по батькові? Можливо, це прізвище в тогочасному розумінні? З огляду на модель сучасної трийменної української антропонімійної системи (власне ім'я + назва по батькові + прізвище) це, вочевидь, мала б бути назва по батькові.

А проте існують джерельні дані, які дають стосовно цього дещо іншу вказівку. Ідеться про підпис запорізького листа, якого в червні 1630 р. отримав С.Конецьпольський: «Антон Конашевич, старший з Військом й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорозьким»⁴⁸. Із наведеного підпису випливає, що додана до церковно-календарного імені *Антон* патронімична назва *Конашевич* виконує функцію ідентифікації особи запорізького гетьмана в межах офіційної титулатури Війська Запорозького як політичного інституту. Це, вочевидь, означає, що в даному документі *Конашевич* – не пряма назва по батькові, а історична форма прізвища.

Таким чином, розгляд вкладного запису А.Бути в євангелії із залученням додаткової інформації про його особу засвідчив наявність в іменуванні *Бут Антон Коношевич, козак Війська Запорозького* двох компонентів, які мали потенціал тогочасного прізвища. З одного боку, це утворена від апелятива особова назва Бут, що пройшла, отже, стадію антропонімізації, а, з іншого боку, патронімічна особова назва *Коношевич*. Причому за певних обставин названі компоненти іменування почергово виступали в ролі історичного прізвища. Така їхня рухливість безперечно свідчила про неусталеність антропонімічної системи, що виторювалася в козацькому середовищі.

Утім, не можна сказати напевне, чи в зазначеному вкладному записі в євангелії особові назви *Бут* та *Коношевич* мали однакове змістове навантаження (як історичні прізвища виконували функцію ототожнення особи), чи остання з цих назв була тільки іменуванням по батькові. Прикметно, що подібна тричленна антропонімічна модель іменування, доповнена апелятивним описом, іноді зустрічається в підписах запорозьких листів: «Дмитро Богданович Барабаш, старший з усім Військом Запорозьким; Дмитро Богданович Барабаш, гетьман з усім лицарством Війська його королівської милості Запорозького»⁴⁹. Не виключено, що політико-інституційний офіціоз, яким вирізнялися ці підписи, зумовлював те, що гетьман ідентифікував свою особу своєрідним подвійним прізвищем, першим елементом якого був патронім *Богданович*, а другим – утворена від апелятива особова назва *Барабаш**.

Яке прізвище мав П.Сагайдачний?

Розгляд питання про ідентифікацію особи козака – дарувальника євангелія чигиринській церкві напевно був би неповний без бодай стислого з'ясування походження особової назви *Конашевич*, що її мав П.Конашевич-Сагайдачний, якому деякі історики приписували авторство вкладного запису в цій книзі. Інтерес до цього питання зумовлюється ще й тим, що П.Сагайдачний був не тільки сучасником А.Бути, а й пройшов схожий кар'єрний шлях у Війську Запорозькому – від простого козака до гетьмана.

У спеціальній літературі давно висловлено припущення, що патронімічну назву *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного утворено від власного імені його батька – Конон. Уже М.Максимович, якому вдалося ознайомитися з поминальним записом роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, висловив припущення, що цей запорозький гетьман був сином «самбірського шляхтича Конона або Коноша Сагайдачного»⁵⁰. Пізніше В.Антонович на розвиток цієї думки зазначав, що *Конашевич* – це не що інше, як назва по батькові П.Сагайдачного: «Петро Сагайдачний, православний дворянин, родом із Самбора в Червоній Русі, був сином Конона (за тогочасною вимовою – Конаша) Сагайдачного, звідки й походить його по батькові «Конашевич», яке зазвичай приймають за родову його назву («фамильное его прозвание»)»⁵¹.

На аналогічних позиціях у цьому питанні стояв і Д.Яворницький, який, зокрема, писав: «Батько Сагайдачного – шляхтич православної віри, на ймення Конон або, по-малоросійськи, Конаш. Звідси й Конашевич означає по батькові, а не подвійне прізвище, як гадали деякі з наших істориків і писали «гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» чи навіть просто «гетьман Конашевич»⁵².

Істотне уточнення зробив О.Чайковський, який також уважав, що «батько Сагайдачного був православний шляхтич по імені Конон, звідки й назва Кона-

* Серед значень слова «барабаш», є, зокрема, такі: «бродяга», «волоцюга», «зайда» // Остап Р.І. До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника). – С.528.

шевич». Проте, цей автор слушно назвав помилковою думку про Конона Сагайдачного як батька П.Сагайдачного, оскільки «ім'я Сагайдачний надали гетьмани козаки»⁵³.

Проведене нами дослідження переконує, що історіографічна версія, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Конашевича-Сагайдачного утворено від власного імені його батька, узгоджується з реальним механізмом творення та політико-правового функціонування історичного прізвища-патроніма, що окреслений на прикладі антропонімійного матеріалу, пов'язаного з особою А.Бута. Отже, виходячи з того, що П.Сагайдачний та А.Бут мали батьків на ім'я Конон (Конош, Конаш, Кунаш), а вкладний запис А.Бута в євангелії переконливо засвідчив: патронімічна назва Конашевич в його іменуванні утворилася саме від власного імені батька за допомогою патронімічного суфіксального форманта *-евич*, то було б вельми необачно стверджувати, що назва *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного з'явилася якось по-іншому. Навпаки, усе це виразно сигналізує про те, що зазначені патроніми в іменуванні обох цих козаків / гетьманів утворилися за одним і тим самим принципом. Установленим фактом є те, що П.Сагайдачний підписував документи як «Конашевич» («Кунашевич»), тобто даний патронім набув форми історичного прізвища.

Тим часом, в історіографії існує досі неспростована версія Б.Барвінського, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного – це прізвище, утворене від власного імені якогось його віддаленого предка, тоді як його родове прізвище – *Попель*, що його мали представники шляхетського роду Конашевичів-Попелів. Звісно, що така версія суперечить даним поминального запису роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, згідно з яким після імені Петра, котре відкриває цей запис, подане ім'я *Конон*. За ознакою такого структурного розміщення в названому джерелі Конон – це ім'я батька запорізького гетьмана. Даний поминальний запис, що його безсумнівно ретельно, точно й повно зробили ченці київського Михайлівського Золотоверхого монастиря вже по смерті славетного гетьмана на виконання його волі, Б.Барвінський розцінив як ненадійне джерело тільки на тій підставі, що поперше, він особисто не помітив доказів належності імені *Конон* батькові П.Сагайдачного, по-друге – виявив у поминальному записі імена деякого з тих, хто не були родичами запорізького полководця. Причому Б.Барвінського чомусь зовсім не бентежило*, що в записі, який спеціально зроблено для поминання померлих родичів у церкві, не згадано імен тих осіб, яких цей автор волів уважати батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що Б.Барвінський опрацював великий масив перемишльських ґродських і земських актів XV–XVI ст., йому довелося визнати, що, по суті, не існує жодних документальних доказів належності П.Сагайдачного до шляхетського роду Конашевичів-Попелів, більше того – в зазначених актах в останні два

* Прикладом того, як Б.Барвінський адаптував до потреб своєї дослідницької версії дані джерел, може бути тлумачення ним повідомлення Й.Єрлича про те, що П.Сагайдачний – шляхтич «od Sambogu»: «На мою думку належить вислів Єрлича перекладати таки зовсім дослівно, а саме «від Самбора», бо в ньому добачую тільки загальну вказівку на напрям, відки походить гетьман, навіть без докладнішого означення околиці. Може воно отже значити: «на північ» або «на південь», «на схід» або «на захід», або напр. «на південний схід», «на південний захід» від Самбора й т.д., не означаючи навіть доконче самої Самбірщини, а напр. Дрогобиччину, котра належить до «Підгірських перемиських країв», де по словам Саковича, мав уродитися гетьман». Таке тлумачення даного джерела мало для Б.Барвінського прикладне значення: «означення Єрлича «od Sambogu» можна приложити добре до родових гнізд Кунашовичів-Попелів, а саме до села Попелів під Дрогобичем і Котова, зачислюваного ... то до Дрогобиччини, то до Самбірщини» (Барвінський В. Вказ. праця. – С. 32, 121).

десятиліття XVI ст. немає згадок про «яких небудь «Конашевичів». А проте, щоб пов'язати П.Сагайдачного «не лише хронологічно, але й генеалогічно з віткою Конашевичів-Попелів та вважати його сином одного з синів Васька, згідно Захара-Занька Кунашовичів», Б.Барвінський щонайменше на кільканадцять років зробив запорізького гетьмана старшим порівняно з його справжнім віком: відніс час його народження до «1560-их, чи може коло 1570-го р.»⁵⁴ (питання про час народження П.Сагайдачного потребує окремого розгляду).

Таким чином, переймаючись доведенням шляхетського походження П.Сагайдачного, Б.Барвінський пішов явно хибним шляхом, шукаючи родові корені запорізького гетьмана серед тих представників шляхетства Перемишльщини, в іменуванні яких було «прізвисько» Конашевич. Прикметно, що тенденція відведення ролі наріжного каменя «становому» негативно позначилася на об'єктивності висновків тих істориків, які відмовляли П.Сагайдачному в шляхетському походженні. Ідеться, насамперед, про А.Лукашевського, який категорично стояв на цій позиції, переплутавши батьків А.Бути з батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що А.Лукашевський, безперечно, помилявся з визначенням осіб, які були батьками запорізького гетьмана, він навів чи не найвагоміші в історіографії докази стосовно принципової неможливості того, що П.Сагайдачний належав до шляхетського стану. Історик почерпнув свої аргументи з універсалу Сигізмунда III від 23 липня 1619 р., зверненого персонально до П.Сагайдачного. Згідно із цим документом, Сигізмунд III, зокрема, запевнив свого «поштивого» адресата в королівській ласці, узяв під свій захист його самого, дружину й нащадків, наголосивши, що не допустить їх «ніколи, жодній персоні, ні в чому турбувати»⁵⁵.

Коментуючи цей універсал, А.Лукашевський зазначив, що якби П.Сагайдачний дійсно належав до шляхти, то зовсім не обов'язково було його брати під королівське покровительство, адже й без цього він перебував би під захистом прав, якими колективно користувалося шляхетство. А проте найважливішим, на думку історика, є те, що Сигізмунд III у своєму універсалі уникнув загальноприйнятого в ті часи етикетного звернення до представників шляхетського стану, в якому зазвичай фігурував титул «уроджений». Натомість він використав стосовно персони П.Сагайдачного термін «поштивий», що було формою звертання до «третьох осіб»⁵⁶.

Свого часу Б.Барвінський спробував спростувати наведені А.Лукашевським аргументи про нешляхетство П.Сагайдачного в такий спосіб: мовляв, Сигізмунд III назвав П.Сагайдачного «поштивим», а не «уродженим» через банальний брак правдивих відомостей про запорізького гетьмана. Адже й представники польської політичної еліти, і шляхетський загал стояли на тому, що оскільки він «козак», то, відповідно, не може бути шляхтичем («Собеський бачив в особі гетьмана Конашевича тільки «козака» й через те, як кожний шляхтич у Польщі, дивився на нього як на чоловіка простого походження»)⁵⁷.

Такі загальні міркування Б.Барвінського навряд чи переконливі. Адже в польських політичних колах вочевидь знали про наявність серед запорожців також і представників шляхти. В офіційній Варшаві було достатньо можливостей для збору достовірної інформації про запорізьких зверхників, у тому числі, як свідчать документи, через інститут королівських комісарів. Малоімовірно, що при королівському дворі не орієнтувалися, хто такий П.Сагайдачний (хоча б тому, що 1618 р. під час московської військової кампанії він зустрічався з королевицею Владиславом), а в канцелярії Сигізмунда III наосліп готували королівський універсал до нього, попередньо не з'ясувавши, як насправді належить його титулувати, або, приміром, напевне знаючи про шляхетське походження запорізького гетьмана, з якихось політичних міркувань відмовили йому в гідному шляхтича титулуванні.

Якщо це так, то чи справедливе твердження А.Лукашевського про те, що П.Сагайдачний не був шляхтичем? Оскільки детальне вивчення станового походження запорозького гетьмана не входить до нашого завдання, зупинимось тільки на порушеному А.Лукашевським аспекті цього питання про взаємозв'язок між фактом взяття королем «поштивого» П.Сагайдачного під свій політико-правовий захист та його реальною становою належністю.

Отже, чи могла певна особа наприкінці другого десятиліття XVII ст. в Речі Посполитій бути шляхтичем, якщо її в соціально-становому відношенні вирізняли як «поштиву»? За спостереженням дослідників, поняття поштивості виступало своєрідним визначником належності до шляхетського стану. Як еквівалент поняття «честь шляхтича», поштивість пов'язувалася з рицарським кодексом честі⁵⁸.

Утім, з такого висновку автоматично не випливає, що Сигізмунд III скористався терміном «поштивий», щоби наголосити на шляхетській гідності П.Сагайдачного. Адже існує достатньо незаперечних джерельних доказів того, що при ідентифікації осіб шляхетського походження ключовими титулами виступали «уроджений» та «шляхетний». Зокрема, це добре видно з вступної частини численних записів судових справ земських судів, де офіційно засвідчували титули позивача та відповідача – уроджений або шляхетний. Такі титули зазвичай дублювали у вступі позовного документа, який зачитували під час судового процесу. І хоча в таких документах деколи з шляхтичів – головних фігурантів судових справ, траплялося, в одному випадку називали «уроджений», а в іншому – «шляхетний», як-от: «давши сторону позваную, урожною панною Андрєєвою Черневскую Ядвику Павловского»; «тобе, шляхетнои Андрєєвои Черневскои Ядвидзе Павловского»⁵⁹, проте фактично ніколи – «поштивий».

Прикметно, що до поштивості як категорії шляхетської системи цінностей, котра морально й у правовому відношенні розмежовує шляхтича та простолюдина, нерідко апелювали ті особи, які змушені були доводити своє шляхетське походження. Траплялося, що навіть за суто житейських ситуацій, на рівні повсякденної свідомості, право називатися поштивим розглядалося як аргумент на користь шляхетського статусу. Так, коли під час побутової сварки в Житомирі слуга пана Андрія Немирича Дубницький звинуватив шляхтича Каменського в тому, що він є «хлопом, а не шляхтичем», оскільки займається торгівлею, той на своє виправдання заявив, що кинув це заняття й уже «не міряє ліктем». Через це, за словами Каменського, він уважає себе і є шляхтичем, адже не втратив «своєї поштивості» (згідно зі статтями Литовського статуту, якщо шляхтич, або його діти кидали заняття міським ремеслом, шинкарством, торгівлею («локтями не м'крили»), то повертали собі шляхетство (розд. III, арт. 16, 20)⁶⁰. Заразом Каменський уїдливо зауважив Дубницькому, що, мовляв, розмовляти з ним – нижче його гідності, адже насправді його опонент не шляхтич, а син володимирського вїта⁶¹.

Поняття поштивості як істотний юридичний аргумент фігурувало в процедурах правового підтвердження шляхетського походження (Литовський статут 1566 р. передбачав, зокрема, те, що шляхтич, котрий «виводив», тобто підтверджував своє шляхетство, яке було поставлене під сумнів, «маєть поставити зь отца и матки двох шляхтичовъ приржонных, и на то имъ поприсегнути, ижъ ихъ есть приржонный а правдивый шляхтичь» (розд. III, арт. 16). Приміром, залучені зем'янином Берестейського воєводства «шляхетним» Лукашем Костюковичем Барсобою «кревні повинні» з боку батька, матері («природжені зем'яни» цього воєводства), а також його рідний брат – «уроджений» Шимон Костюкович Барсова, під присягою засвідчили, що визнають Л.Барсобу «кревним своїм і поштивим шляхтичем»⁶².

Якщо для «уроджених» та «шляхетних» осіб титул «поштивий» вочевидь був занижкий (ідеться, отже, не про поштивість як символ певних моральних чеснот та ціннісно спрямованих поведінкових стереотипів), то це не означає, що не було представників шляхетського стану, стосовно яких термін «поштивий» виконував функцію розрізнення та соціальної ідентифікації, власне, відігравав роль титулатури.

Є підстави стверджувати, що вирізнені в такий спосіб шляхтичі знаходилися чи не на найнижчих ієрархічних щаблях свого стану. Їх можна було зустріти в панських маєтках, де вони як слуги контролювали, зокрема, роботу підданих, наглядали за гаями, дібровами та іншими угіддями⁶³. Своєрідним індикатором рівня соціальної значущості поштивих шляхтичів – панських слуг, є іменування їх тільки за церковно-календарними іменами в деяких тогочасних судово-адміністративних актах. Так, у записаній у лютому 1590 р. до житомирських гродських книг скарзі шляхтянки Євдокії (Овдотї) Оличанки на ротмістра Лешневського та його товаришів зазначено, що згадані оскаржені в її маєтку Шумську «подданных моих, наперед слугъ моих власных двухъ учтивых шляхтичов округне насмерть позабивали и замордовали меновите: Миколая а Кондрата»⁶⁴.

Визначення осіб поштивих шляхтичів за власними іменами вочевидь фіксує їх доволі низький ієрархічний статус у межах шляхетського стану. У справедливості цього висновку переконує такий характеристичний прояв свідомісних стереотипів української шляхти першої третини XVII ст.: 1630 р. шляхтич Адам Кисіль намагався дискредитувати адвоката Івана Грузевича, збираючи докази того, що його батько та брат «жадных иных прозвиск своих не мели, толко имена свои хрестные». Зазначена обставина, на думку А.Кисіля, була доказом нешляхетського походження й самого І.Грузевича⁶⁵. Як видно, в очах шляхтича одночленне іменування певної особи за церковно-календарним ім'ям – це свідчення її «простого» походження.

Отже, формула «поштивий шляхтич» явно не була ознакою найпочеснішого шляхетського титулу. Це можна підтвердити не тільки фактами означення «поштивими шляхтичами» осіб, які перебували на становищі панських слуг. Опосередковано про це свідчить і те, що серед таких слуг зустрічалися особи, які хоч і мали прізвища, однак вони були явно не спадкові, а новоутворені від імені батька («слугу моего учтывого шляхтича Охрема Дмитровича, повинного, деи, моего, забыль и ганебне насмерть замордоваль») ⁶⁶. Прикметно, що поштивих шляхтичів, які мали прізвища не патронімічного типу, можна було зустріти навіть серед двірської челяді («только одинъ челядникъ поводовъ, шляхтичъ учтывый Петръ Соловицкий») ⁶⁷.

Подібні приклади можна було б продовжити. Однак і без цього достатньо очевидно, що в період, який розглядається, дрібних шляхтичів, насамперед слуг шляхетських землевласників, могли ідентифікувати «поштивими». Тим часом, як відзначалося, Сигізмунд III у своєму універсалі П.Сагайдачному звернувся до нього не як до «поштивного шляхтича», а тільки «поштивного». Через це розглянемо поняття поштивості дещо під іншим кутом зору, аніж його передбачає визначення «поштивий шляхтич». Ідеться, насамперед, про поштивість як певну правову категорію, що пов'язана з інститутом свідків.

Показовим щодо цього є перелік свідків, у присутності яких шляхтич Севастьян Снетинський (Сецинський) в листопаді 1590 р. залагоджував свій конфлікт із шляхтичем Кшиштофом Винарським: «пан Винарскии мене перед людьми учтывыми, то ест перед паномъ Матеемъ Стрышковскимъ, паном Матысом Зарубою, паном Фронъцькомъ Малынским паном бояры княжати его млсти пана воеводы волынского и иными людми добрыми, которые на т[от] час были, поеднал... прирек ми был добрым цнотливым словомъ перед тыми ж людми добрыми и том мне и тым людем учтывымъ на том року дал и мене тым словом цнотливым обезпечивши...» ⁶⁸.

Із наведеного документа напрашується висновок, що вжитий у цьому тексті юридичний ідентифікаційний визначник «поштиві люди» загалом зберігає прив'язку до «нижчої» шляхти. На це вказує та обставина, що перелічені в джерелі «поштиві люди» були, судячи з усього, боярами волинського воєводи князя Януша Острозького. Принаймні, про одного з них – М.Стрийковського, відомо, що він був урядником Житомирського гродського суду й виконував різні доручення адміністративно-судового характеру, причому іноді житомирський підстароста навіть доручав йому виконувати свої службові обов'язки⁶⁹.

У джерелах трапляються дані про те, що термін «поштивий» як титул додавався безпосередньо до йменування певної особи, тобто не був включений до термінологічної зв'язки «поштивий шляхтич». Причому, з огляду на тогочасні ідеологічні стереотипи панівного стану, особа з названим титулом розглядалася як така, що не має шляхетської гідності через її заняття такою «низькою» справою, як корчмарство.

Певне уявлення про подібне вживання титулу «поштивий» дають матеріали однієї справи, що її восени 1617 р. розглянув Володимирський земський суд. До цієї судової справи призвів такий інцидент. У червні 1617 р. троє підданих княгині Ядвіги Козикіної з її села Біскупич на ім'я Іван Таратута, Олешко Гугнильчєня та Кузьма Полебучєня за попередньою змовою вчинили розбійний напад на дім шинкаря в селі Старі Іваничі (Володимирський повіт), що належало шляхтичу Матіяшу Іваницькому. Увірвавшись з киями та сокирами до шинкарського дому і заставши там господаря – «поштивного» Войтеха Гв'яздку («уцтивного Войтеха Кгвяздку» нашли кгвалтовне в корчме помєненої в избє сєдячого яко господаря, яко чоловіка спокійного и ничого никому не винного, и в руках ничого до оборони немаючого»), вони жорстко його побили, скалічили та пограбували.

Потерпілий від розбійного нападу вніс скаргу (протестацію) до Володимирського земського суду, а також на його найближчу сєсію (роки)* подав судовий позов на княгиню Я.Козикіну, звинувативши її в тому, що вона не бажала «вчинити справедливість» щодо нападників – своїх підданих. Причому сторону позивача представляв не тільки В.Гв'яздка, а також і його пан – «уроджений» М.Іваницький, що зазначено у вступній частині запису цієї справи в судовій книзі від 24 жовтня 1617 р.: «приточила справа з реєстру судового за приволањемъ возного... с позву земского володимєрского межи уцтивымъ Войтехомъ Кгвяздкою, шинкаром и боярином путњым уроженого пана Матияша Иваницкого з села Старых Иванич, также его млт пном Иваницкимъ jako паном его, поводом з одноє, а уроженою панєю Ядвикгою Фридровною Юриною Козѣчиною позваною з другоє стороны».

Певні уточнення щодо правового статусу позивача зроблено в стереотипному вступі позову. Останній було складено 9 вересня, а зачитано його в суді 24 жовтня: «Жикгимонт Третий... тебе, уроженої панєи Ядвидзе Фрыдровњєи Юриною Козѣчиною вдове... приказуємо, абы еси перед судом нашим земскимъ володимєрскимъ... станула на жалобу уцтивного Воитеха Кгвяздки, шинкара и бояри-

* Згідно з II Литовським статутом (цей правовий звід під назвою «Волинський статут» мав чинність на українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. інкорпоровано до Корони Польської), шляхетські повітові земські суди збиралися на свої сєсії («роки») тричі впродовж року: у січні (після свята Трьох королів), у травні–червні (після Св.Трійці), а також у вересні–жовтні (після Св.Михайла). За кілька днів до офіційного відкриття сєсії приймалися заяви шляхти та свідчення повітових возних про передачу судових позовів відповідачам і на цій основі формувався список усіх справ, що їх належало розглянути на роках (Вилимас Д. Елита и повседневность земских судов Упитского повета 1566–1588 гг. (по материалам упитских земских судов) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.47).

на путного уроженого пана Матияша Іваницького з села Старых Іванич, который тебе з бытностью и притомностью того ж помененого пана своего позывает»⁷⁰.

Із наведених вище документальних фрагментів добре видно, що термін «поштивий» ужито як титул стосовно путного боярина В.Гв'яздки. Щодо такої соціальної групи тогочасного українського суспільства, як путні бояри, дослідники достатньо виразно висловлюють думку про те, що вони не дотягували до рівня шляхетського стану*. І справді, можна навести приклади «оселянення» дрібного боярства в приватновласницьких маєтках, як-от: 1578 р. в селі Вічин (Луцький повіт) бояри так само, як і селяни повинні були сплачувати по копії литовських грошей із дворища, давати данину натурою: по дві курки, гуску, десяток починків прядива, а також відбувати щоденну панщину⁷¹.

Водночас можна стверджувати, що соціальний та політико-правовий статус шинкаря й путного боярина шляхтича М.Іваницького – поштивного В.Гв'яздки не мав нічого спільного з соціально упослідженим статусом таких путних бояр, які мешкали у с. Вічин. По-перше, В.Гв'яздка був вільний від тяглої (селянської) служби. На це вказує той факт, що на момент учинення на нього розбійного нападу він перебував у своєму власному домі в Старих Іваничах, тішачись високо поцінованою серед шляхти чесною «чоловіка спокійного і нічого нікому не винного», тоді як усі поголовно працездатні мешканці села гнули спину в полі на пана («в полях де[†] из жонами на работах бавилися, ледве детки малые где в котором дому были»⁷²).

По-друге, те, що В.Гв'яздка не був безправний, свідчить його реальна роль у згаданій судовій справі. Як зазначалося, він подав позов до Володимирського земського суду не сам, а з шляхтичем М.Іваницьким «як його паном», зробив це «за наявності й присутності» останнього. Звісно, що це можна розглядати як ознаку обмеженості його політико-правового статусу. Адже, приміром, згідно з II Литовським статутом міщани, які користувалися магдебурзьким правом, могли особисто позивати в земському суді своїх кривдників з числа представників шляхетського стану, якщо останні відмовлялися їх «усправедливити»: «тогда такового каждого мѣщанинъ маеть до суду земского повѣтового позвати, и далее поступовати противко ему подлѣ поступку права и статуту земского» (розд. IV, арт. 47), тоді як міщанам непривілейованих міст, а також людям «имѣней наших господарскихъ» у подібних випадках належало звертатися «о учиненне справедливости» за посередництвом до воевод, старост і державців**

* У другій половині XV – на початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському поняття «боярин» (його початкове значення – «воїн») стали пов'язувати зі шляхетним походженням. Упродовж XVI ст. відбулося розширення військового стану, через що, зокрема, бояри-шляхта добилися формального зрівняння в правах (у ході реформ 1560-х рр.) з князями й панами, котрі стояли вгорі соціальної ієрархії; за так званими «панцирними боярами» хоч і було визнане особисте шляхетство, однак вони не вийшли за межі статусу напіврицарів і не уникнули обмеження в політичних та майнових правах; путні слуги (путні бояри) опинилися на рівні напівтяглої населення, яке, серед іншого, обслуговувало замки, виконувало поштову службу тощо (Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С.61–73).

** Певне уявлення про подібні правові аспекти судових справ між міщанами та шляхтою може дати, зокрема, такий приклад: у жовтні 1617 р. львівські міщани-купці, «славетні пани», Андрій та Миколай Туросовичі (Торосовичі) особисто подали позов до Володимирського земського суду на володимирського підсудка «уроженого» Григорія Кисіля Низкиницького, який узяв у них у борг товарів на 450 злотих польських під «добрым цнотливим шляхетским словом», однак свого слова не дотримав (Судова справа за позовом Андрія та Миколая Туросовичів (Торосовичів) до Г.Кисіля Низкиницького, 27.X.1617 // ЦДАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.454–455). По-іншому вчинили стрийські «славетні» міщани, які 1635 р. звернулися до Володимирського гродського суду з позовом на одного шляхтича – вони подали цей позов «з бытностью и притомно-

(розд. IV, арт. 46). Проте вже те, що В.Гв'яздка став позивачем до земського суду, свідчить про достатньо широкі межі його правосуб'єктності. Адже для тогочасної правової практики типовим було те, що саме пан удавався до тих чи інших правових дій та процедур, якщо його піддані постраждали через інших шляхтичів. До того ж, у судових суперечках між шляхтою сторону позивача іноді представляли два «уроджені» шляхтичі⁷³, а пани клопоталися про своїх слуг – «поштивих шляхтичів».

Фактично В.Гв'яздка був ключовим представником сторони-позивача і проявляв неабияку активність у ході судового процесу. Так, посилаючись на конкретну статтю Волинського статуту (розд. IV, арт. 29), він вимагав стягнення з княгині Я.Козикіної штрафу за «невчинення справедливості» з її підданих, звинувачених у скоєнні злочину (відповідний фрагмент цього артикулу звучав так: «А если бы тотъ панъ и хтожь кольвекъ самъ або урядники ихъ комужь кольвекъ у кривдах ихъ рокъ справедливости зложыль, а на року зложономъ справедливости вчинити не хотѣль безъ слушное правное причины; тогда такового пана и слугъ суд земскій въ томъ судити маеть, а он тому, кому обѣдавшы справедливость учинити, а не вчинилъ, за разом у суда сторонѣ рубль грошей заплатити маеть»). В.Гв'яздка добивався також для себе відшкодування йому стороною-відповідачем матеріальних збитків, у тому числі витрат на лікування (оцінював ці збитки в 300 злотих польських, хоча погоджувався також на суму, яку вважатиме за потрібне визначити суд). Протестуючи проти того, щоб повноважним представником сторони-відповідача був неосілий шляхтич, він посилався на відповідні норми Волинського статуту⁷⁴.

Як можна переконатися з матеріалів цієї судової справи, В.Гв'яздка в політико-правовому та соціальному відношенні постає як людина, котра впритул піднялася до периферії шляхетського стану. Хоча через заняття корчмарством та малозначущий статус путного боярина В.Гв'яздка явно не відповідав поширеному серед представників панівного стану уявленню про людину шляхетської гідності, однак його титул «поштивий» вочевидь генетично був пов'язаний з ідентифікаційним окресленням «поштивий шляхтич», яке відіграло роль титулатури, а також відповідною категорією шляхетської системи цінностей.

Не виключено, що В.Гв'яздка, який, схоже, не належав до корінних волинян (апелятив «гв'яздка» з польської мови перекладається як «зірочка»), міг походити з якогось дрібного шляхетського роду. До того ж, відомо, що й раніше на Волинь приходили безземельні дрібні шляхтичі, які сподівалися стати на панську службу («хотечи собе в которого пана службу зъеднати»)⁷⁵.

З урахуванням проведеного розгляду джерел, в яких наявна інформація про осіб, котрих крізь призму визначень соціально-станової титулатури називали «поштивими», доходимо такого висновку. По-перше, осіб, яких ідентифікували за їхнім місцем у тогочасній соціально-становій ієрархії як «поштивих» можна було зустріти на найнижчих щаблях шляхетського стану. Носіями титулу «поштивий» були також особи, які за своїм способом життя, політико-правовим статусом та правосвідомістю реально були близькі до дрібної шляхти. По-друге, у тогочасному становому суспільстві такі «поштиві» явно потребували могутніх покровителів.

Звідси стає очевидною некоректність твердження А.Лукашевського про те, що вжите в універсалі Сигізмунда етикетне звернення до П.Сагайдачного з використанням терміна «поштивий», а також факт гарантування йому королем політико-правового захисту – це нібито явна ознака нешляхетського статусу за-

стю велможного его мл пна Кшиштофа Конєцполского... старосты своєго» (Див.: Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.301).

порозького гетьмана. З огляду на з'ясовані нами соціально-політико-правові реалії вживання поняття «поштивий», можна стверджувати, що зазначений королівський універсал, тобто документ із достатньо точно вивіреною офіційною етикетною термінологією, виразно вказує на шляхетське, власне дрібношляхетське, походження П.Сагайдачного. Причому таке документальне засвідчення шляхетського родоводу запорізького гетьмана узгоджується з даними, почерпнутими на інших рівнях джерельної інформації – у панегіричних «Віршах» К.Саковича, а також такому наративному джерелі, як літопис Й.Єрлича.

Підтвердження факту походження П.Сагайдачного з дрібношляхетського середовища робить більш обґрунтованим висновок про те, що його прізвище утворилося патронімічним шляхом від власного імені його батька. Адже, як можна було переконатися, саме відтиснуті на соціально-станове пограниччя дрібні шляхтичі, попри їхнє, не позбавлене певного ціннісного пієтету титулування «поштивими», нерідко фігурують у тогочасних юридичних документах за тією спрощеною моделлю ідентифікації особи, що була властива й для непривілейованих верств населення. Тим часом «уроджені» та «шляхетні» давали приклад послідовного спадкового вживання родових прізвищ.

Упадає в очі, що запорозький гетьман зазвичай підписував документи своїм патронімічним прізвищем – Конашевич. Тобто, саме це ідентифікаційне окреслення, котре пов'язане з родовим началом, П.Сагайдачний розглядав стосовно своєї персони як найбільш адекватне, легітимне та соціально престижне. Причому патронімічне прізвище запорізького гетьмана, – Конашевич – увійшло, як можна припустити, у річище спадкового уживання в його роді. Адже в університетській метриці Замойської академії за 1618/1619 академічний рік є запис про Лукаша Конашевича, батька якого звали Петром⁷⁶ – очевидно, сина П.Сагайдачного (це питання потребує окремого розгляду).

Як зазначалося, П.Конашевича стали називати Сагайдачним на Запорожжі. Навряд чи можна сумніватися, що це іменування виникло як прізвище. А проте нині неможливо достеменно з'ясувати, за яких обставин і через що П.Конашевича прозвали Сагайдачним. В історіографії очевидно безспідставно стверджується, що іменування «Сагайдачний» походить від слова «сагайдак», яке означало лук та колчан зі стрілами.

Складається враження, що наприкінці свого життя П.Сагайдачний в особливо врочистих випадках волів підписуватися подвійним прізвищем. На це вказує вкладний напис на срібному із золотінням на престольному хресті, прикрашеному камінням із гірського кришталю*, що його гетьман 1622 р. подарував церкві Святого Богоявлення київського Братського монастиря: «року а х к в [1622] надал сей крестъ раб божии петръ конашевич сагайдачныи гетьман воиска его км запорозского до церкви светого богоіавлениа господна в домъ братскии на отпушчение гриховъ своихъ. кс»⁷⁷.

Текст цього напису, що його вигравірувано півуставом на зворотній стороні хреста, вочевидь, склав сам П.Сагайдачний (напевно, за відомістю, або ж і певною участю якоїсь духовної особи) незадовго до смерті. Як можна переконатися, наявне в ньому іменування П.Сагайдачного складається з церковно-календарного імені + першого компонента прізвища, утвореного патронімічним способом від імені батька + другого компонента прізвища, утвореного від прізвища + поширеного опису титулатури запорозького гетьмана (Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська його к[оролівської] м[илості] Запорозького).

* Подібні на престольні хрести коштували досить дорого. Як впливає з переліку речей, пограбованих у священника з м. Троянівців, «крест великий золотистий срібний с п'ятма кам'яни туркусами» (бирюза – П.С.), а також хрест меншого розміру із срібним ланцюжком були куплені господарем за 4 копи литовських грошей (Скарга Є.Оличанки Ворониної на Я.Збаразького, 16.VII.1590 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12).

Привертає увагу те, що наведений вище вкладний запис завершують дві літери *кс*, які вигравірувані в останньому рядку з відступом від останнього слова «своихъ» приблизно на половину корпусу графеми *ъ*. Судячи з таких особливостей розміщення криптоніма *кс*, за ним криється не ім'я гравера, а автора вкладного запису – «Конашевич Сагайдачний».

Прикметно, що зображення герба П.Сагайдачного на гравюрі з книги К.Савковича також має ініціали *к* та *с*, а окрім того – *п* (Петро). Що ж до підпису до портрета запорозького гетьмана у верхній частині цієї гравюри, то він повністю збігається з відповідним ідентифікаційним формулюванням, наявним у його вкладному записі на напрестольному хресті. Зазначене формулювання фігурує також у поминальному записі роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (перед ним додано тільки побожно-шанобливе визначення «благочестивий муж» та етикетний титул «пан»).

Як видно, «примірювання» П.Сагайдачного наприкінці свого життя до подвійного прізвища – Конашевич-Сагайдачний – означало певну тенденцію в ідентифікації його особи в публічній сфері. Ця тенденція була закріплена в писемних пам'ятках одразу по його смерті, свідченням чого стали названі вище джерельні фіксації обох компонентів його прізвища. Усе це вплинуло на історіографічні уявлення пізнішого часу про іменування запорозького гетьмана у формі Петро Конашевич-Сагайдачний.

Таким чином, з'ясування особи дарувальника євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці – Антон Конашевич Бут, дало можливість позбутися історіографічного непорозуміння стосовно так званого «євангелія П.Сагайдачного», що спричиняло появу невірних тверджень про біографію П.Конашевича-Сагайдачного. Уже сам факт цього церковного дару можна розцінити як характеристичний прояв духовних цінностей та соціокультурних уявлень, що мали місце в козацькому середовищі перших десятиліть XVII ст. Причому це стосувалося не тільки особистісного сприйняття, а й ширшого горизонту корпоративних орієнтацій політичної та релігійної свідомості козаків, адже у Війську Запорозькому іноді практикувалися акти колективного дарування євангелія конкретному храму⁷⁸.

Розгляд вкладного запису А.Бути в євангелії з урахуванням інших документів, пов'язаних із цією особою, певною мірою пролив світло на особливості тогочасної української антропонімійної системи з поправкою на козацький соціальний фактор. Завдяки цьому вдалося не тільки констатувати патронімічний механізм утворення іменування цього запорожця – Коношевич («Конашевич»), а й з'ясувати, що останнє, а також утворена від апелювання особова назва «бут» за певних обставин реально виконували функцію тогочасного прізвища. Установлений факт ідентифікації особи А.Бути (який досяг у Війську Запорозькому вершини службової та політичної кар'єри) через таке подвійне прізвище дав можливість, зокрема, чіткіше розставити акценти в питанні про історичну форму прізвища, що її мав запорозький гетьман П.Конашевич-Сагайдачний.

Документ, про який ідеться, дає культурно-історичний зріз фактів, які важливі також для дослідників української палеографії та мови. Для тих, хто вивчає історію книги, а також мистецтвознавців, не менш значущим є зроблене завдяки А.Бути оздоблення обкладинки євангелія. Усе це дає підстави стверджувати, що подароване А.Бутом чигиринській церкві Пречистої Богородиці євангеліє є важливим джерелом для науки, а також цінною пам'яткою вітчизняної культурно-історичної спадщини.

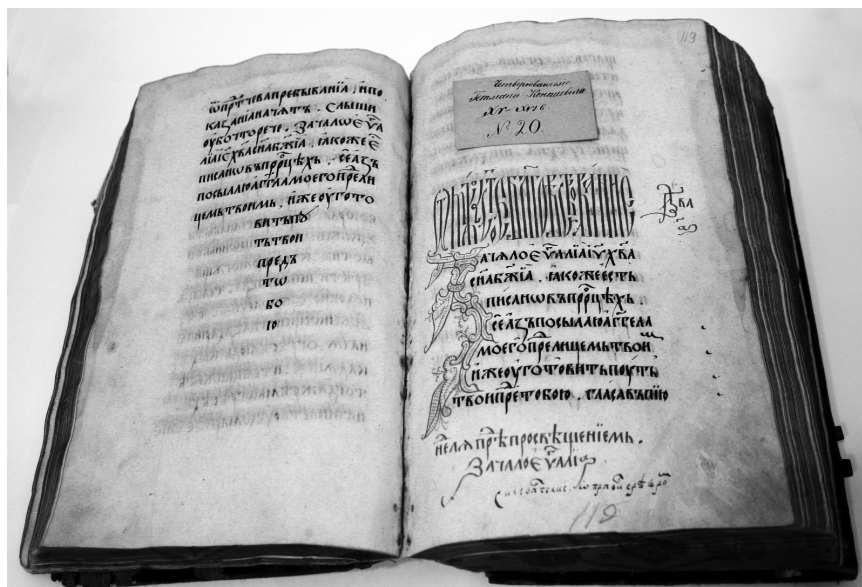
Додаток

ЄВАНГЕЛІЄ (ТЕТР). РУКОПИС ПОЧАТКУ XVI ст. – 402 арк. – Державний Владимиро-Суздальський історико-архітектурний музей-заповідник. В – 6536,80. Кр.356*

1. Загальний вигляд євангелія. Верхня кришка обкладинки.
2. Сторінка євангелія з початком вкладного запису А.Бута.
3. Вкладний запис А.Бута чигиринській церкві Пречистої Богородиці**.

1

2

* Фотозйомка М.Ю.Глазкова.

** Хвилястість зображення рядків пояснюється особливостями об'єкта, який фотографували (а саме згином аркушів, що виник при розгорненні цієї великої книги).

Свѣтлицѣ. Лю правѣ сръбъ ро

бу а то коншѣди по рѣ войска ратро ко то

мьстѣ
рад пушени сръбъ хос вой и радца своі то ко ноша.

мьригаліенстѣ
и радца тѣ своіо пола ткию.

доудаму прѣ той тѣ щичи три ой

¹ Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1886. – Вып.1. Приложения. – С.17–40; Sobieski J. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Dantisci, 1645 (Переклад на російську мову К.Мельника: История Хотинського похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып.2. – С.44–126); Starowolski Sz. Wybór z pism / Przekład tekstów ucin., wybór i oprac. I.Lewandowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991; Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853.

² Древний помяник Киево-Михайловского монастыря // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1903. – Кн.17. – Вып.4. – С.57.

³ Ал. [А.Лазаревский]. Рукописное евангелие будто бы гетмана Сагайдачного // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – №4–6. – С.165–167.

⁴ Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1930. – Т.100. – Ч.2. – С.39, 138.

⁵ Lukaszewski A. Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdaczego. – Lwów, 1929. – S.5–8, prp. 4, 11.

- ⁶ *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935. – S.43, prp. 1.
- ⁷ *Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. – S.484.
- ⁸ *Нагельський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. Додатки. – С.125, 126.
- ⁹ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – С.57.
- ¹⁰ Государственный Владимиро-Суздальский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник (далі – ВСМЗ). – В-5636/80. – Кр.356. – Л.119 об.
- ¹¹ Там же. – Л.119–121.
- ¹² Про козацьке повстання 1630 р. та роль у ньому А.Бута див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.8; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989.
- ¹³ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – Кн.17. – Вып.3. – С.42.
- ¹⁴ Там же. – С.40.
- ¹⁵ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVI в. – 402 л. // ВСМЗ. – В.5636/80. – Кр.356. – Л.1–41.
- ¹⁶ *В.Д.* Поход козаков в Северную Россию в начале XVII в. // *Киевская старина.* – 1900. – Т.LXIX, май. – С.262.
- ¹⁷ Виправа його королівської милості короля в Москву 1609 р. // *Русская историческая библиотека.* – СПб., 1878. – Т.1. – С.558–561.
- ¹⁸ Євангеліє (тетр). Рукопись второй пол. XVI в. – 280 л. // *Российская государственная библиотека (Москва).* Отдел рукописей (далі – РГБ.ОР.). – Ф.152. Лукашевич, Маркевич. – №62. – Л.12–38.
- ¹⁹ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVI в. – Л.122–143.
- ²⁰ *Гнатенко А.А.* Поеднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // *Український археографічний щорічник.* – К., 1999. – Вип.3/4. – С.105.
- ²¹ Див. факсиміле одного з аркушів реєстру Чернігівського полку в кн.: *Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук та ін.* – К., 1995. – С.476.
- ²² *Панашенко В.В.* Кодикологія і палеографія рукопису «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» // *Реєстр Війська Запорозького 1649 року.* – С.498.
- ²³ Євангеліє (тетр). Рукопись нач. XVII в. – 402 л. – Л.119–121.
- ²⁴ *Сигізмунд II Август до М.Вишневецького, 5.IX.1561* // *Науковий архів Інституту історії України НАНУ.* – №92. – Арк.582–584.
- ²⁵ Див., наприклад: *Скарга А.Козаровської на Я.Бутовича, 14.II.1590* // *ЦДІАУК.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3 зв. – 4 зв.; *Скарга Я.Ружинської на Ф.Тишкевича, 20.IV.1590* // Там само. – Арк.5 зв. – 6 зв.
- ²⁶ Про палеографічні особливості житомирських гродських книг детальніше див.: *Бойчук М.К.* Передмова // *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук.* – К., 1965. – С.7–24; *Мойсієнко В.М.* *Актова книга Житомирського гродського суду 1611 року / Підгот. до вид. А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко.* – Житомир, 2002. – С.6–7.
- ²⁷ Див., наприклад: *Позов до суду Я.Аксака за скаргою Я.Перекладовського, 22.VI.1605* // *ЦДІАУК.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.121 зв.; *Скарга М.Новицького на С.Ружинську, 29.VIII.1612* // Там само. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.111 зв.; *Скарга С.Черхавського на Л.Крюковського, 2.V.1613* // Там само. – Арк.115–115 зв.
- ²⁸ Див., наприклад: *Скарга Й.Тишкевича на К.Острозького, 7.IV.1602* // *ЦДІАУК.* – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90 зв.; *Скарга С.Немирича на Г.Пашкевича, 14.I.1611* // Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.16–16 зв.; *Позов до суду Ф.Тишкевича та С.Жеславської за скаргою С.Кросницької, 3.II.1611* // Там само. – Арк.48; *Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воеводства, 16.I.1617* // Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.34 зв. – 35 зв.; *Позов до суду В.Тиші за скаргою Я.Лемеша, 3.II.1617* // Там само. – Арк.42; *Позов до суду Я.Острозького за скаргою О.Тишкевича, 6.II.1617* // Там само. – Арк.46–46 зв.; *Універсал Сигізмунда III до шляхти Київського воеводства, 10.II.1617* // Там само. – Арк.97–97 зв.; *Угода між Т.Підгурським та С.Жашківським, 17.V.1617* // Там само. – Арк.246. Див. також факсиміле зразків ско-

рописів за 1635 р.: Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С.98, 134, 151, 187.

²⁹ Див., наприклад: Скарга М.Мелешка Микулицького на С.Граєвського, 31.Х.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.453; Уступний запис на маєтки Я.Курцевичової П.Курцевичу, 1.І.1610 // Там само. – Спр.19. – Арк.134 зв. – 135; Судовий вирок у справі між Я.Зайцем та Г.Лещинською й Р.Лещинським, 2.ХІ.1610. – Арк.292 зв.; Судовий вирок у справі між В.Карпинським та П.Чеховським і С.Чеховською, 23.Х.1610 // Там само. – Арк.318 зв. – 320 зв.; Квит М.Мишки Холоневського та А.Ободовської Ю.Будзиновському й А.Будзиновській, 7.ІІ.1618 // Там само. – Спр.25. – Арк.553–553 зв.; Квит Павла, Миколая та Федора Зенькевичів С.Керсновському, 4.ІІ.1621 // Там само. – Спр.26. – Арк.951–951 зв.

³⁰ Див., наприклад: Тестамент С.Хом'якової, 11.І. 1612 // ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.63–64 зв.; Судова справа між Ю.Пліщинським та М.Баковецьким, 25.І.1612 // Там само. – Арк.1754–1756 зв.; Тестамент М.Чапличової, 19.І.1619 // Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.276–276 зв.; Тестамент М.Чарноцького, 18.І.1619 // Там само. – Арк.268; Запис О.Свищовського А.Линевському стосовно посагу М.Свищовської, 19.І.1621 // Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.194–196 зв.

³¹ Заява Єлисея Плетенецького щодо судових позовів з Ф.Єльцем, 1618 // Палеографічний збірник. Матеріали по історії южноруського письма в XV–XVIII вв. – Вып.1. Палеографіческие снимки. №32.

³² Підтверджувальний запис купчої угоди Я.Шоха та А.Карпівни, 27.VIII.1622 // Палеографічний збірник. – Вып.1. Палеографіческие снимки. – №29.

³³ Евангеліє (тетр). Рукопись кон. XVI – нач. XVII в. – 262 л. // РГБ.ОР – Ф.152. – №63. – Л.7, 11, 17, 20, 22, 31, 36, 50, 70, 83, 90, 94, 102, 109.

³⁴ Там же. – Л.261.

³⁵ Евангеліє (тетр). Рукопись втор. пол. XVI в. – 280 л. – Л.12, 14, 16, 18, 20, 22, 23, 24.

³⁶ Серед найважливіших праць, що з'явилися останніми десятиліттями у вітчизняній антропонімії (галузі науки, яка вивчає особові назви), можна вирізнити, зокрема, такі: Питання сучасної ономастики / Відп. ред. К.К.Цілуйко. – К., 1976; *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977; З історії української лексикографії / Відп. ред. Д.Г.Гринчишин. – К., 1980; Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.В.Німчук. – К., 1986; *Демчук М.О.* Автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988; *Худащ М.Л., Демчук М.О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). – К., 1991.

³⁷ Див., наприклад: *Франко І.* Причинки до української ономастики // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Л., 1906. – С.185–218.

³⁸ *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // ЗНТШ. – Л., 1930. – Т.100. – Ч.2. – С.19–175, табл.

³⁹ *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст. – К., 1958. – С.11, 12.

⁴⁰ *Німчук В.В.* Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1966. – Вып.1. – С.37.

⁴¹ *Худащ М.Л.* З історії української антропонімії. – С.91.

⁴² *Його ж.* Вказ. праця. – С.93–100.

⁴³ Судовий позов І.Овлучимському в справі за скаргою М.Іваницького та М.Курцевичів Іваницької, 23.Х.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.157–157 зв.

⁴⁴ *Худащ М.Л.* Вказ. праця. – С.99.

⁴⁵ *Остап Р.І.* До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С.532.

⁴⁶ Польсько-запорозька угода 1630 р. // *Кулиш П.А.* Матеріали для історії воссоединения Руси. – М., 1877. – Т.1. – С.309.

⁴⁷ Надгробна плита з поховання запорозького козака на території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1611 // Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. ДІАЗ «СК». – КН 636 А 206.

⁴⁸ А.Конашевич до С.Конецьпольського, до 8.VI.1630 // *Жерела до історії України-Руси.* – Л., 1908. – Т.8. – С.348.

- ⁴⁹ Д.Барабаш до старшого над переяславськими козаками, 7.III.1617 // Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ (див.: Киевская старина. – 1883. – Т.6, май. – С.145); Д.Барабаш до Сигізмунда III, 31.V.1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051. – S.176 zw.
- ⁵⁰ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – С.350, прим.1, 358.
- ⁵¹ Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.1.
- ⁵² Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.27.
- ⁵³ Чайковський О. Початки гетьмановання Петра Конашевича Сагайдачного // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Л., 1906. – С.250.
- ⁵⁴ Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 29, 30, 128, 130, 133.
- ⁵⁵ Універсал Сигізмунда III П.Сагайдачному, 23.VII.1619 // Киевская старина. – К., 1902. – Т.79. – №11. Документы, известия, заметки. – С.75.
- ⁵⁶ Łukaszewski A. Op. cit. – S.13.
- ⁵⁷ Барвінський Б. Вказ. праця. – С.141–142.
- ⁵⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.127, 128.
- ⁵⁹ Судова справа між Г.Колмовським та Я.Павловського і її опікунами, 27.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.368 зв.
- ⁶⁰ Тут і далі посилання на статті Литовського статуту 1566 р. подаються за вид.: Статут Великого князства Литовського 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн.23.
- ⁶¹ Свідчення слуг п. Фронцевича щодо конфлікту між Дубницьким та Каменським, 16.I.1602 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.38 зв.
- ⁶² Запис про вивід шляхетства Л.Барсоби, 1590 // ЦДІА Білорусії в Мінську. – Ф.1741. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.748 зв.
- ⁶³ Скарга М.Жоравницького на К.Терлецького, 8.XI.1586 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т.1. – Ч.1. – С.229, 230.
- ⁶⁴ Скарга Є.Оличанки на Лешневського та його товаришів, 2.II.1590 // Акти Житомирського городського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.45.
- ⁶⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.227.
- ⁶⁶ Скарга В.Стрибиля на В.Тишу Биковського, 6.V.1590 // Акти Житомирського городського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.54.
- ⁶⁷ Судова ухвала в справі між Г.Трипільським та М.Жилинським і Ф.Деружинським, 31.VII.1624 // Архив ЮЗР. – К., 1863. – Т.1. – Ч.3. – С.277.
- ⁶⁸ Скарга С.Снетинського (Сецинського) на К.Винарського, 15.XI.1590 // Акти Житомирського городського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.78.
- ⁶⁹ Скарга Г.Жочугурського на Я.Бутовича, 20.VII.1590 // Там само. – С.66; Скарга С.Снетинського (Сецинського) на К.Винарського, 20.IX.1590 // Там само. – С.71; Скарга Г.Соко́ра на К.Винарського, 24.X.1590 // Там само. – С.75.
- ⁷⁰ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.357–358.
- ⁷¹ Інвентар двора й містечка Берестка та двірця Зубильна, 1578 // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.2. – Спр.21167. – Арк.5.
- ⁷² Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617. – С.357 зв.
- ⁷³ Судова справа за позовом Г.Колмовського до Я.Павловського та ін. 27.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.346 зв.
- ⁷⁴ Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617. // Там само. – Арк.358–360.
- ⁷⁵ Поліщук В. Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.18.
- ⁷⁶ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / Oprac. H.Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty. – Tom XI / Pod. red. K.Bartnickiej. – Warszawa, 1994. – S.100.
- ⁷⁷ Національний музей історії України. – №РДМ – 1795. КВ. 20492.

⁷⁸ Докладніше див.: Сас П.М. Зародження проправославної політики Війська Запорозького // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С.58–63.

The article reviews the fact of donation of the hand-written Gospel of the beginning of 16th c. to the Chyhyryn church of the Blessed Virgin which was related in history with P.Sahaidachnyi. Basing on study of original of the given Gospel the grantors identity was determined as well as approximate time of giving. The attention is focused on the specifics of formation and functioning of historic forms of surnames in Cossack environment. The artistic design of the Gospel's jacket is given a grade.

Т.Г.Яковлева*

ДОНОС СТАРШИНИ НА І.САМОЙЛОВИЧА: АНАЛІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛА

У статті аналізується оригінал доносу козацької старшини на гетьмана І.Самойловича (1687 р.). Досі історики використовували лише переклад, зроблений у Посольському приказі й опублікований Д.Бантисем-Каменським, який, утім, містить низку похибок і цензурних правок. Аналіз українського першоджерела зі справжніми підписами старшин дозволяє зробити кілька цікавих спостережень і висновків.

Донос старшини на гетьмана І.Самойловича, унаслідок чого він втратив уряд, а гетьманом став І.Мазепа, є майже легендарним епізодом в історії України останньої чверті XVII ст. До цього сюжету зверталися всі провідні історики, починаючи від Д.Бантиса-Каменського, М.Костомарова й С.Соловйова. Проте нас донос цікавить не лише як привід до скинення І.Самойловича, але і як ілюстрація тих умов, за яких до влади прийшов І.Мазепа.

Текст доносу опублікував Д.Бантис-Каменський в «Источниках для истории Малой России» (1858 р.) під назвою «Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийского в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича»¹. О.Оглоблин звернув увагу на те, що Д.Бантис-Каменський опублікував тогочасний московський (російський) переклад, відзначаючи, що «цей переклад викликає деякі сумніви: приміром, зазначено, що донос поданий «в таборе над речкою Коломаком», тоді як справді це було ще на р. Кильчені». При цьому О.Оглоблин уважав, що «оригінал доносу старшини на Самойловича не зберігся»².

Проте вельмишановний метр помилився – авторові вдалося відшукати в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) оригінал доносу з власноручними підписами старшин. Аналіз цього документа, не дослідженого моїми попередниками, дає змогу зробити чимало цікавих спостережень.

В опублікованому Д.Бантисем-Каменським документі серед старшин-підписантів ім'я самого Івана Степановича Мазепи не значиться. Перелічено лише В.Борковського, М.Вуяхевича, С.Прокопова, К.Солонину, Я.Лизогуба, Г.Гамалію, Д.Райцю, П.Забілу, «а в низу написано: Василий Кочубей»³. Саме ця публікація стала підставою для далекосяжних висновків. Так, М.Костомаров відтворив у своїй праці перелік старшин і додав: «Підозрюють, що головним «заправщиком» тут був Мазепа»⁴. А О.Оглоблин, маючи на увазі видання Д.Бантис-

* Яковлева Татьяна Геннадіївна – д-р іст. наук, доцент Санкт-Петербурзького державного університету (Російська Федерація), директор центру з вивчення історії України.